

1.3.14

V. d. S.

De Klassieke School in de Economie

REDE

gehouden bij de aanvaarding van
het Ambt van Hoogleraar in de
Economie en de Statistiek aan de
Vrije Universiteit te Amsterdam
door MR. P. A. DIEPENHORST.

DE KLASSIEKE SCHOOL IN DE ECONOMIE.

REDE

gehouden bij de aanvaarding van het Ambt van Hoogleraar
in de Economie en de Statistiek aan de Vrije Universiteit
te Amsterdam

10 November 1904

DOOR

MR. P. A. DIEPENHORST.

AMSTERDAM
H. A. VAN BOTTENBURG.
1904.

HOOGGEERZAME HEEREN DIRECTEUREN ONZER VEREENIGING,
HOOGACHTBARE HEEREN CURATOREN DEZER HOOGESCHOOL,
HOOGGELEERDE HEEREN HOOGLEERAREN,
ZEERGELEERDE HEEREN DOCTOREN IN ONDERSCHIEDENE
WETENSCHAPPEN,
WELEERWAARDE HEEREN BEDIENAREN DES WOORDS,
WELEDELE HEEREN STUDENTEN,
EN VOORTS GIJ ALLEN, DIE, VAN WAT NAAM OF RANG
OOK, HERWAARTS OPKWAAMT, OM DEZE PLECHTIGHEID
MET UWE TEGENWOORDIGHEID TE VEREEREN,
ZEER GEACHTE EN ZEER GEWENSCHTE TOEHOORDERS,

Wie kennis neemt van de redevoeringen, door de thans fungeerende hoogleeraren in de economie aan onze openbare universiteiten bij de aanvaarding van hun ambt uitgesproken, ontvangt eenen goeden indruk van de gemoedsgesteldheid waarin de „economiae professor designatus” verkeert. In de keuze van onderwerp toch heerscht groote eenstemmigheid, want door allen wordt een onderzoek ingesteld naar de deugdelijkheid der oude economie. Gelijke resultaten leverde dit onderzoek echter niet op. Het meest bevredigend voor de klassieke school was het oordeel van den oudsten der hoogleeraren ¹⁾, die de beschuldigingen, door de zoogenaamde Kathedersocialisten tegen haar ingebracht, punt voor punt naging en geen enkele steekhoudend bevond. Bijna geheel ongedeerd kwamen hare leerstellingen uit den smeltkroes te voorschijn; al de uitgesproken verwijten waren onverdiend. Met minder

beslistheid verdedigde haar Mr. Greven²⁾ te Leiden. Dat door de oude economie enkele fouten waren begaan, werd gulweg erkend. Verzoenend werd de hand naar de nieuwe school uitgestoken, al hadden de jongeren oneindig veel zwaarder gezondigd dan de ouden, en paste hun vooral schuldbesef. Gelijken geest ademde de oratie van Mr. Reiger³⁾ te Groningen, die meer bijzonder de houding, welke de klassieke school tot de feiten inneemt, besprak, en constateerde, dat, over het geheel genomen, de klacht, alsof zij in haar zucht tot abstractie alle waarneming van feiten had verwaarloosd, ongegrond was. Van dien verzoenenden geest viel echter niets te bespeuren in de redevoering, waarmee Mr. Treub⁴⁾ aan de overzijde zijn professoraat aanvaardde. Hier was geen sprake van eene poging, om tusschen de beide scholen een vergelijk te treffen. Integendeel — de oude school, door zijne ambtgenooten zoo hoogelijk geprezen, werd door hem scherp veroordeeld en hare stellingen voor totaal onbruikbaar verklaard. Eene uitvoerige, in bijzonderheden afdalende, bestrijding van de klassieke school leverde Mr. Treub in zijne oratie niet; er wordt in dit opzicht meer *geconstateerd* dan *gedebateerd*; en geconstateerd wordt ook, dat bestrijding der oude economie in onze dagen overbodig mag heeten, daar deze vrijwel zich zelve heeft overleefd en bijna geen aanhangers meer telt. Sprekende over haar bloeitijdperk, toen nog de leuze werd aangeheven: „Smith is groot en de staathuishoudkundigen zijn zijne propheten”, laat hij daarop volgen: „Maar 't gebouw dat zoo hecht en heerlijk afgewerkt scheen, is tegen de mokerslagen der socialisten niet bestand gebleken. Het is eene ruïne geworden, waarin sommige ouderen nog wel den sterken burcht van weleer meenen te zien, maar die binnen niet langen tijd alleen herbergzaamheid zal aanbieden aan vleermuizen en nachtuilen.

Sic transit gloria mundi" ⁵⁾. Van de Duitsche historische school heet 't: „Overal, in Amerika, Engeland, Frankrijk, Italië telt zij thans aanhangers, en hare volgelingen nemen toe in gelijke verhouding waarin die der orthodox-liberale school afnemen" ⁶⁾, en dan wordt nogmaals geconstateerd: „De orthodox-liberale staathuishoudkunde heeft als wetenschappelijke theorie aan de stormen, welke zij heeft moeten verduren, geen weerstand kunnen bieden. Hare bouwvallen mogen bruikbaar materiaal leveren voor een op nieuwe grondslagen op te bouwen wetenschap; als geheel staat zij opgenomen te worden in de rij der verlaten theoriën" ⁷⁾.

Deze uitspraak laat zeker aan beslistheid niets te wenschen over, en wint nog in beteekenis, wanneer blijkt, dat in onderscheidene gezaghebbende kringen Mr. Treub's oordeel over den desolaten toestand der oude economie gedeeld wordt. Niemand minder dan Gustav Schmoller kwam in zijne bekende rectorale oratie ⁸⁾, op 15 October 1897 in de aula der „Friedrich Wilhelms-Universität" te Berlijn gehouden, tot deze conclusie: „Es hiesze sich dem Fortschritt und der Entwicklung entgegenstemmen, wenn man absterbende, überlebte Richtungen und Methoden den höherstehenden und ausgebildeteren gleichstellte: weder strikte Smithianer noch strikte Marxianer können heute Anspruch darauf machen, für vollwertig gehalten zu werden. Wer nicht auf dem Boden der heutigen Forschung, der heutigen gelehrten Bildung und Methode steht, ist kein brauchbarer Lehrer".

Bestudeering van de geschriftenreeks uit den kring van de aanhangers der jongere historische school doet zien, dat Schmoller's uitspraak hier vrijwel als communis opinio geldt. En niet slechts binnen den kring van de zoogenaamde kathedersocialisten heeft deze meening post

gevat, maar ook bij onderscheidene schrijvers daarbuiten leeft de voorstelling, dat de klassieke school alle levenskracht heeft verloren. Een bezadigd denker als Heinrich Pesch, die de gevaren der nieuwe richting terdege gevoelt, moet toch verklaren: „Der Smithianismus hat sich in der That überlebt, und muszte sich überleben, weil er von Anfang an, auf philosophisch unhaltbaren Voraussetzungen beruhend, dauernder Lebensfähigkeit entbehrte”⁹⁾. Zoo schijnt dan bestrijding der oude economie geheel overbodig te zijn; dies mag hij, die, als ik gereed sta eene poging te wagen, om hare leerstellingen te bespreken, zich wel eerst bij zijn gehoor verontschuldigen, dat hij de aandacht voor zoo weinig ter zake dienend onderwerp durft vragen. Ik doe dit echter niet, omdat ik meen, die vergeving niet van noode te hebben, daar bespreking en bestrijding der oude economie, wel verre van overbodig te zijn, juist in onze dagen van het hoogste belang en uiterst actueel mag heeten. In plaats toch van te oordeelen, dat de oude economie alle sporen van „seniele aftakeling” vertoont, meen ik te mogen beweren, dat, wie een onderzoek naar de werkelijkheid instelt, van hare kwijnende positie niets bemerkt, maar veeleer moet toestemmen, dat zij nog op eene rij eerbiedwaardige vertegenwoordigers kan wijzen, en in den laatsten tijd steeds beslister in aanzien wint. Voor het bewijs van deze tegen de heerschende opinie indruischende bewering, roep ik in de eerste plaats uwe welwillende aandacht in.

Allereerst verwijs ik u naar ons land. Reeds deed ik zien, hoe de *viva vox* aan onze Rijksuniversiteiten onverdeeld ten gunste van de oude economie getuigt. Ook in de economische *literatuur* is zij het sterkst. Traden vroeger Vissering en de Bruyn Kops als leidlieden op van hen,

die zich met economische studiën bezighielden, thans is het Mr. Pierson, die met zijn *Leerboek der Staathuishoudkunde*¹⁰⁾ eene eerste plaats in onze Hollandsche economische literatuur inneemt. Die mutatie van personeel beduidt echter geen verandering van beginsel; in welke opzichten Vissering, de Bruyn Kops en Pierson ook mogen verschillen, aanhangers der oude school zijn zij in beginsel allen. Ook Mr. Pierson, in hoe aangenamen vorm hij ook de scherpe zijden der klassieke school heeft weten weg te nemen, moet toch onder hare besliste aanhangers gerekend worden. Terecht mocht Prof. Buys¹¹⁾, bij de uitreiking van de eeremedaille der Thorbeckstichting aan Mr. Pierson, waarschuwen tegen de opvatting, alsof de schrijver van het *Leerboek* aan de oude staathuishoudkunde den rug zou hebben toegekeerd. Zeker werd op sommige onderdeelen kritiek uitgeoefend, maar wel verre dat de critiek de fundamenten van de oude wetenschap omverhaalde, strekte zij enkel om daaraan nieuwe vastheid te geven. Inderdaad mag Pierson's boek als een standaardwerk der oude economie worden geprezen. Al had breedere uiteenzetting van het karakter en de methode der economie mogen worden verwacht, toch kan het ontbreken hiervan niet op de debetzijde der klassieke school ten onzent worden geplaatst, daar het proefschrift van Dr. Heymans¹²⁾ deze leemte op hoogst verdienstelijke wijze aanvult.

Hiertegenover nu kan de nieuwe richting op niets wijzen, wat dezen arbeid evenaart. Wel zijn in haar kamp onderscheidene belangrijke geschriften verschenen, maar een systematisch leerboek, waarin een economisch stelsel wordt ontwikkeld, gebouwd op de stellingen, die door de historische school en hare veelzijdige vertakkingen worden aangehangen ontbreekt ten eenen male:

vertaling van buitenlandsche lectuur moet vergoeden, wat eigen nationale denkkraft niet kon scheppen.

Zoo is er dus geen sprake van, dat de jongere school ten onzent de oude uit hare vesting verdreven heeft en sterke positie inneemt. De laatste bleef haast onbetwist meester van het terrein. Ter beoordeeling van de verhouding van de oude tot de nieuwe school in het algemeen mag dit feit niet te hoog worden aangeslagen. De plaats, die Holland in de economische wetenschap inneemt, is daarvoor te weinig aanzienlijk. Want, al staat de Hollandsche economie op niet zoo laag peil als Walcker wil doen gelooven, die in den 5^{en} druk van zijn *Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*¹³⁾, waarin hij eene geschiedenis der economische theorien en geen „Wirtschaftsgeschichte” geeft, den ontwikkelingsgang van deze wetenschap ten onzent met geen andere woorden weet te schetsen dan deze: „Holland hat längst aufgehört das Land der Geusen zu sein. Es hat z. B. viele Klöster. Die Trappisten machen den weltlichen Bierbrauern eine empfindliche Konkurrenz” — toch kan niet worden ontkend, dat zij eene te weinig overheerschende positie inneemt, dan dat hier het „ex uno discite omnes” zou mogen worden toegepast.

Bovendien wordt door hen, die den invloed der oude economie als uiterst gering voorstellen, erkend, dat zij bij ons nog in vollen bloei is en dit juist als een smadelijk teeken „van onze achterlijkheid in dezen tak van wetenschap” aangemerkt. Zal dus de bewering van degenen, die de klassieke school als uitgestorven beschouwen, kunnen worden ontzenuwd, dan moet aangetoond, dat onjuist is de voorstelling, alsof buiten onze grenzen de nieuwe school de pinnen harer tente steeds verder uitzet en de oude alle terrein verliest.

Slaan wij daartoe eerst den blik op Engeland, het geboorteland der oude economie. Is men in dit land ontrouw geworden aan de banier, door Smith en Ricardo met zooveel genialiteit geplant, en waarom zich zooveel van Engeland's groote geesten schaarden? Zeker is ook hier dit vaandel beschoten. Richard Jones reeds opende 't vuur en later vond men in Cliffe Leslie eenen bekwamen kampvechter, die den strijd, in Duitschland door de historische school gestreden, onder zijne leiding, zij 't ook in veel verzachten vorm, naar Engeland zocht over te brengen. Ook na Leslie zijn hier bestrijders der oude economie opgestaan, en ook nu zijn zij er nog. Ik herinner slechts aan Ingram, Ashley en Cunningham. Maar toch wat zijn zij klein in getal en luttel aan invloed, vergeleken bij de breede rij van getabberde mannen, die nog in de orthodoxe economie hunne bevrediging vinden! Men leze slechts de dogmatisch-wetenschappelijke geschriften, die in de laatste jaren in Brittannië het licht zagen, en onherroepelijk is een einde gemaakt aan de valsche voorstelling, alsof de oude school hier had afgedaan. Staat niet Marshall's beroemd *Principles of Economics*¹⁴⁾, waarvan in 8 jaren tijds vier drukken verschenen, geheel op den bodem der klassieken? Zeker, de schrijver wijkt ten opzichte van sommige leerstellingen af van zijne groote voorzaten, maar dit neemt niet weg, dat hij volstrekt niet ontrouw is geworden aan de taak, die hij zich bij de uitgave stelde, en welke hij in de voorrede van den eersten druk omschreef als „an attempt to present a modern version of old doctrines with the aid of the new work, and with reference to the new problems of our own age”. Op hetzelfde standpunt staat Henry Sidgwick, die in zijn *The principles of political economy*¹⁵⁾ wel niet in alle punten met de oude Engelsche meesters accoord gaat, maar toch

evenmin hen als zijne geestelijke vaders verloochent. Gelijken geest ademt het voortreffelijk, helder geschreven boek van J. N. Keynes ¹⁶⁾, waarin over de taak en methode der economie uitvoerig wordt gehandeld, en dat op eene wijze die het gerechtvaardigde van sommige bezwaren, tegen de klassieke school te berde gebracht, niet geheel ontkent, maar toch principieel gelijk uitgangspunt kiest. En eindelijk heeft J. Shield Nicholson, de talentvolle commentator van de *Wealth of nations*, ten vorigen jare zijn *Elements of political economy* ¹⁷⁾ doen verschijnen, dat, gebouwd op het reeds vroeger verschenen, veel uitvoeriger *Principles of political economy*, de glorie der oude school aanmerkelijk verhoogt.

Het enkele feit, dat binnen zoo kort tijdsverloop een viertal wetenschappelijke leerboeken verscheen, dat grooten opgang maakte en met beslistheid voor de oude economie partij koos, is voldoende, om te doen zien, dat Prof. Nicholson in zijn rapport voor „the Economic Science and Statistical Section of the British Association” terecht mocht verklaren: „that the so-called orthodox or classical political economy, so far from being dead, is in full vigour and that there is every sign of a marked reaction in favour of its principles and methods” ¹⁸⁾. En niet slechts ten opzichte van het dogmatisch gedeelte, dat ik bij mijne schets steeds op het oog heb, maar ook wat betreft de practische economie valt dat vasthouden aan het oude principe te constateeren. De ontzagwekkende vloed van geschriften over de tariefkwestie ¹⁹⁾, welke thans Engeland overstroomt, toont, wat machtige bekoring de grondleggers der oude economie nog uitoefenen. Zelfs werden er hoofdstukken uit Smith's *Wealth of nations* ²⁰⁾ opnieuw gedrukt en op ruime schaal verspreid om den gruwel van het protectionisme te weren.

Zoo toont dus een overzicht van den huidige toestand der Engelsche economie aan, met hoe weinig recht kan worden gezegd, dat het tegenwoordig Engeland ontrouw is geworden aan de traditiën, welke door zijne voorgangers met zoo groot talent zijn gevestigd en Brittannië de eerste plaats in de economische wetenschap deden innemen. Wellicht werpt men tegen, dat juist dit tuk zijn op Engeland's glorie zich met het *made in Germany* niet kan vergenoegen, en dat dit vurig vasthouden aan het *Rule Britannia on the waves* oorzaak is, dat men ook op de economische wateren van geen strijken der vlag wil weten ²¹⁾. Daarom kan slechts de toestand van andere landen, waar overdreven en misplaatst nationaliteitsgevoel den wetenschappelijken blik niet verdonkert, omtrent de positie der klassieke school betrouwbare gegevens schenken.

Frankrijk is leerzaam. In dit land vonden de leerstellingen der orthodoxe economie gretig ingang en belangrijke weerstand is nimmer geboden. Wel hebben ook hier enkelen aan de oude school hunnen bijval onthouden, maar in benarde positie is zij daardoor niet gekomen. Eene *Sturm- und Drangperiode* heeft zij nimmer gekend en kent zij ook nu niet. Met hoeveel ijver ook een Charles Gide hare grondslagen tracht te doen wankelen — het deert haar niet: in Frankrijk staat de klassieke school vast als eene rots. Ik spreek van de klassieke school in het gemeen, want onjuist acht ik het met sommige schrijvers aan te nemen, dat de Fransche economie eenen bijzonderen ontwikkelingsgang gehad heeft, die gedreven werd door beginselen, welke niet op ééne lijn kunnen worden gesteld met wat de Britsche meesters hebben beleden. Nog onlangs heeft A. Béchaux een uitvoerig geschrift ²²⁾ gewijd aan een betoog, waarin hij, zij 't ook

in anderen zin dan gewoonlijk ²³⁾, het bestaan eener zelfstandige Fransche school, onafhankelijk van de Engelsche, tracht te bewijzen, maar bij het ontbreken van alle opgave van de aanhangers dezer richting, waarvan als een harer karaktertrekken wordt aangegeven, dat zij vasthoudt aan den decaloog: „source des droits et des devoirs, dont l'Evangile a pour les chrétiens, confirmé et développé l'admirable doctrine”, doet zijn boek denken aan de gewoonte van Amsterdam's gemeentebestuur, dat scholen sticht, vóór de leerlingen aanwezig zijn.

De klassieke school, zonder eenige nadere bepaling, zooals die in Engeland haar ontstaan vond, heeft in Frankrijk, onder de auspiciën van J. B. Say, gedurende de gansche vorige eeuw bijna onbeperkt den schepter gezwaaid en zij zwaait dien nog. De Molinari, Courcelle-Seneuil, Paul Leroy-Beaulieu, Maurice Block — allen vergrijsd in den dienst der oude economie — zijn de mannen, wier geest op de Fransche economie van deze dagen zijn stempel gezet heeft, en zoo sterk is zijne werking geweest, dat een beslist Roomsche als Joseph Rambaud zich in zijn *Histoire des doctrines économiques* ²⁴⁾ niet aan zijn invloed wist te onttrekken. Gewichtige voor- teekenen, die wijzen op een verval der oude school, zijn niet aan te wijzen. Wie let op de literarische producten, welke in tijdschriften en boeken verschenen, en slechts een enkelen blik slaat op Guillaumin's ²⁵⁾ fondscatalogus, gevoelt, wat rijke levenskracht de klassieke school in Frankrijk ontwikkelt, en begrijpt, hoe zelfs de warmste aanhanger der jongere school spijtig zal moeten erkennen, dat hier de nieuwe denkbeelden geen wortel konden schieten.

Beter met de zaak der jongeren schijnt het in dat andere Romaansche land, in Italië, gesteld. Daar gaat in

sommige economische kringen eene sage, dat juist op dezen klassieken bodem aan de klassieke school een smadelijke nederlaag werd bereid, en dat de nieuwe richting hier onbeperkt heerscht. Zeker, hier is met veel wapengekletter door een bent van jongeren de oude vesting bestormd, maar omvergehaald is zij niet. Nu het krijgsumoer is bedaard, bespeurt men allerwege, dat de invloed, dien zij hebben uitgeoefend verre van evenredig is aan de luidruchtigheid van hun optreden. Hun orgaan moest, na uiterst kortstondig bestaan, reeds verdwijnen ²⁶). Luigi Cossa, de geniale nestor van de Italiaansche economen, facile princeps, hield, in hoe heuschen vorm hij ook aan de bezwaren der jongeren tegemoet kwam, toch aan der klassieken methode in principe onverzettelijk vast, en hij is de man, wiens machtige invloed in Italie werkt en eene groote schaar van jongeren verwekt heeft, die in eerbied jegens de klassieke school niet voor hunnen meester onderdoen. Achille Loria, de vermaarde schrijver over de grondrente, een der meest bekende aanhangers der historische school, wien zeker niemand van moedwillige pessimistische schildering zijner richting zal verdenken, erkende, in het voorlaatste nummer van Braun's *Archiv* ²⁷), dat, na de woelige jaren van 1870 tot 1890, toen de dagen der klassieke school schenen geteld te zijn, een stadium van ontevredenheid over en verzet tegen de stellingen der historische school is ingetreden, en hij noemt eene eerbiedwaardige reeks van schrijvers, die aan de klassieken wederom „erneute Achtung” schenken. Dat de Italiaansche economen weer bij de oude meesters heil zochten, ter ontwikkeling hunner wetenschap, moet, volgens hem, vooral aan den invloed van de Oostenrijksche school worden toegeschreven.

Inderdaad kan de beweging, die in Oostenrijk ontstond,

niet te licht worden geteld. Door de actie van Karl Menger, Sax en von Böhm-Bawerk werd bij velen de behoefte aan eenen terugkeer tot de oude paden levendig, en al drukken dezen nu niet geheel de voetstappen der klassieken, al bestaat er ten opzichte van onderscheidene onderdeelen, als bv. het waardeprobleem, verschil tusschen hunne leerstellingen en die van Smith, Ricardo e. a., toch is hunne opvatting omtrent de methode en het karakter der economie — en deze staan hier op den voorgrond, — in beginsel gelijk aan wat in de toongevende kringen der klassieken beleden wordt. Rijke werkzaamheid is door de Oostenrijksche school ontwikkeld. In von Böhm Bawerk's *Kapital und Kapitalzins* ²⁸⁾, in Wieser's onderzoekingen over de waarde ²⁹⁾ en in de methodologische studiën van Menger ³⁰⁾ en Sax ³¹⁾ bezit zij gewrochten, die, op schitterende wijze, logenstraffen de hoonende woorden van Schmoller, die gewaagde van een bankroet der oude school, dat zich openbaarde „in der epigonenhaften Ausspinnung der alten Theoreme, in der Unfähigkeit zu wirklich wissenschaftlicher Neuarbeit auf der alten Grundlage” ³²⁾. Met haar werk dient ernstig rekening te worden gehouden en Ingram doet haar onrecht aan, wanneer hij slechts terloops in eene noot ³³⁾ van haar bestaan als eene reactionaire beweging ten gunste van de klassieke school gewaagt.

Van Oostenrijk uit plantte de beweging zich verder voort in Zwitserland en Duitschland. Hier scheen langen tijd de historische school oppermachtig, en, vooral toen Schmoller en Brentano de leiding op zich namen, scheen 't jongere Duitschland alle respect voor de „Dogmatiker” te hebben afgelegd. Niets van hetgeen de ouden hadden gewrocht, kon genade in hunne oogen vinden; alles moest met den grond worden gelijkgemaakt, en dan weer

opnieuw aan den opbouw begonnen. Zelfs bezadigden van hoofd en hart, wien 't allerm minst aan sympathie voor de klassieke school mangelde, werden door den geest van oproer aangegrepen, keerden zich angstvallig af van hetgeen zoo boud als verdwazing werd uitgekreten, en leenden het oor aan de schoone beloften, die in het kamp der „Historiker” hun werden voorgespiegeld.

De verwachtingen werden niet vervuld! De jongeren konden zich op het terrein der theorethische economie niet verheffen tot het peil, door de ouden bereikt, en bittere woorden werden gesproken over de onmacht, waarmede de economie, sinds de nieuwe geest over haar vaardig was geworden, geslagen was. Nog kort geleden klaagde Dr. Julius Platter in zijn *Grundlehren der Nationalökonomie*³⁴⁾ over den betreurenswaardigen toestand, waarin de economische wetenschap verkeert, en rondweg sprak hij het uit, dat, behalve door de Duitsche socialistten Rodbertus en Marx, slechts door de groote Engelsche klassieken Smith en Ricardo „in der fundamentalen Theorie des Wirtschaftswesens, etwas Wesentliches geleistet wurde und dasz daher grundlegende theoretische Untersuchungen von ihnen ausgehen, an sie anknüpfen müssen”. Niemand minder dan Adolph Wagner³⁵⁾ drong er bij zijne landgenooten op aan, om toch op te houden met die grove miskennis van de grondleggers der economie, en zijn meesterwerk draagt duidelijk de sporen, dat het zaad der klassieken niet te vergeefs werd gestrooid. In zijne opvatting omtrent de theoretische economie staat hij veel vaster op klassieken bodem, dan hij zelf vermoedt. In 1898 werd het *Zeitschrift für Socialwissenschaft* opgericht onder redactie van Dr. Julius Wolff, eenen verklaarden aanhanger der oude school, en onderscheidene belangrijke artikelen³⁶⁾ werden hierin opgenomen, om het

streven der klassieken te rechtvaardigen. Dr. Richard Schüller ³⁷⁾ ploos de geschriften van Smith, Ricardo, Malthus en Say zorgvuldig na, en gaf eenen rijken schat van aanhalingen uit hunne werken, die de valscheheid der door de tegenstanders ingebrachte bezwaren moest aantoonen; en zijn betoog vond in den kring der jongeren even heftigen tegenstand, als het in het kamp der ouden met vreugde werd begroet. En eindelijk is een van Duitschland's beste economen, Heinrich Dietzel ³⁸⁾, voor de klassieke school in de bres gesprongen met zooveel warmte en talent, dat hare positie door zijn optreden aanmerkelijk werd versterkt.

Het overzicht van den tegenwoordigen toestand der oude economie in de belangrijkste Europeesche landen heb ik hiermede ten einde gebracht, en ik vlei mij met de gedachte, duidelijk te hebben aangetoond, met hoe weinig recht van deze school kan worden gesproken als van eene, die der verdwijning nabij is. Wel verre van te gelijken op eene ruïne, waarin het gedierte des velds zich vermaakt, moet zij veeleer worden geteekend als eene sterke vesting, die wel onder den invloed van al de bestormingen, waaraan zij het hoofd heeft moeten bieden, enkele zwakke verdedigingsposten heeft opgegeven, maar wier fundamenten en muren toch nog onwankelbaar staan en juist door hare vastheid en sterkte, welke bij hare tegenstanders ten eenenmale ontbreekt, den strijder op economisch terrein gemakkelijk kan verleiden, binnen hare wallen eene schuilplaats te zoeken. Kunnen ook wij daar eene plaats vinden? Ziet daar de vraag, welke ik in het tweede deel mijner rede met u wensch te behandelen.

Wat is het uitgangspunt der oude economie, dat hare aanhangers nimmer hebben prijsgegeven? Ter beant-

woording van deze vraag wend ik mij tot Adam Smith. Met opzet breng ik den schrijver van de *Wealth of nations* in het vuur, omdat ik daardoor tweeërlei misverstand meen uit den weg te kunnen ruimen.

Daar zijn *voorstanders* van de oude school, die, niet blind kunnende blijven voor de fouten van die geestverwanten, welke de consequenties uit hun principe op de spits hebben gedreven, zich nu uit die moeilijkheid trachten te redden, door deze mannen te verloochenen, zich dan beroepen op hem, die ook dat beginsel gehuldigd, maar niet zoo schrille gevolgtrekkingen gemaakt heeft en daarom de leuze aanheften: „Achter Ricardo en de zijnen terug tot Smith” Daar zijn *tegenstanders* van de oude school, die vol bewondering voor dezen machtigen geest, tuk op de eer, om zulk eenen als stamvader te hebben, Smith tot hunner een hebben verklaard. Ten onzent heeft Mr. J. A. Levy ³⁹⁾, op het voetspoor van Ingram en vooral van Leslie ⁴⁰⁾, in Engeland, zijne welversneden pen gebruikt voor eene poging, om Smith los te maken van de klassieke school en hem op te eischen voor de nieuwe richting.

Vele redenen zijn ter verontschuldiging van die annexatiezucht aan te voeren. Zooveel wat u bij de klassieke afstoot, treft ge bij Smith niet aan. Gij verwijt hun, dat zij door hun wetenschap te bouwen op de menschenlijke drift van het eigenbelang alleen, u dikwijls de vraag op de lippen doen komen, of hun ideaal is de bevordering van een puur egoïsme, maar omtrent Smith rijst die twijfel niet op, want meermalen toont hij de ongebreidelde zelfzucht te verfoeien. Gij laakt het in hen, dat zij door hun eindelooze koude abstracties alle contact met de werkelijkheid uit het oog hebben verloren, maar bij Smith wordt gij verrast door onderscheidene schilderingen,

die toonen, hoe hij met de eigenaardigheden van plaats en tijd wist rekening te houden. Gij wordt bitter gestemd, wanneer gij bij sommigen de gedachte bespeurt, om in den arbeider niet meer te zien dan een productiemiddel, maar Smith doet u weldadig aan door de liefde voor de arbeiders, die op zoo menige plaats doorschemert. Uw oog fonkelt van verontwaardiging, zoo gij let op het fatalisme en materialisme, die bij velen duidelijk voor den dag treden, maar bij Smith treft u dit zoo weinig, dat gij geneigd zoudt zijn, hem van deze en andere fouten vrij te pleiten, indien ge u niet oogenblikkelijk te binnen riept, dat hij dezelfde man is, die de economische wetenschap gebouwd heeft op een vicieus beginsel, en dus ook aansprakelijk moet worden gesteld voor de logische gevolgtrekkingen, uit dit beginsel afgeleid.

Reeds in de eerste hoofdstukken van de *Wealth of nations* ontdekken wij dit valsche principe. Smith merkt op, dat in 't economisch leven de mensch niet kan vertrouwen op de welwillendheid van den medemensch, en dan vervolgt hij: „He will be more likely to prevail, if he can interest their self-love in his favour, and show them that it is for their own advantage to do for him what he requires of them. Whoever offers to another a bargain of any kind proposes to do this. Give me that which I want, and you shall have this which you want, is the meaning of ever such offer; and it is in this manner that we obtain from one another the far greater part of those good offices which we stand in need of. It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker, that we expect our dinner, but from their regard to their own interest. *We address ourselves, not to their humanity but to their selflove, and never talk to them of our own necessities but of their advantages*” ⁴¹).

Het egoïsme, in den zin van begeerte, om, met zoo weinig mogelijk opoffering, zooveel mogelijk te verkrijgen, wordt hier dus tot heerschend principe verklaard, en op dit menschelijke motief hebben Smith en de geheele oude school de wetenschap der economie gebaseerd. Ook Smith, want ten onrechte voert men, met beroep op een werk, dat reeds vroeger van hem verscheen, nl. *The theory of moral sentiments* ⁴²⁾, aan, dat eene dergelijke wijde strekking niet aan zijne woorden mag worden toegekend. Zeker legt dit boek bij de beoordeeling van zijne levensbeschouwing gewicht in de schaal.

Buckle is de eerste geweest, die, in zijn *History of civilization in England* ⁴³⁾, op het onderling verband van Smith's beide geschriften de aandacht heeft gevestigd. En nu moge zijne bewering, alsof beide werken twee afdeelingen van hetzelfde onderwerp vormen, omdat Smith, de menschelijke natuur in haar geheel willende teekenen, daartoe in zijn *Theory of moral sentiments*, bloot deductief, uit de altruïstische motieven van den mensch redeneerde, om vervolgens in de *Wealth of nations* slechts met het eigenbelang te rade te gaan, onhoudbaar wezen, en door bijna allen zijn opgegeven, toch mag daarom zijn tweede werk niet worden aangemerkt als eene verloochening van zijn eerste geschrift. Wie van den breedten cyclus geschriften ⁴⁴⁾, welke zich in den jongsten tijd om Smith heeft gegroepeerd, kennis neemt, moet erkennen, dat met groote eenstemmigheid op het verband tusschen beide werken gewezen wordt; en vooral sinds het Edwin Cannan ⁴⁵⁾ gelukte, een dictaat van Smith's colleges, dateerende uit het jaar 1763, uit te geven, staat vast, dat van eene principieele verandering van denkwijze in het tijdsverloop binnen de verschijning van de twee boeken geen sprake is; staat vast, dat verworpen moet worden de

gedachte, alsof Smith in een later tijdperk van zijn leven, oordeelde, dat de zucht, om zijn eigenbelang te bevorderen, het eenige motief in den mensch is. Maar niet minder beslist staat vast, dat hij in zijn *Wealth of nations* alleen met dit egoïsme rekening hield en meende gerechtigd te zijn, om in de economie alleen op het eigen belang te letten. En dit juist is het punt, waar het hierop aankomt. Wanneer toch aan Smith en de zijnen verweten wordt, dat zij in de economie aan het eigenbelang eene overheerschende positie schonken, dan ligt in deze beschuldiging volstrekt niet opgesloten het verwijt, dat zij bij den mensch geene andere drijfveeren veronderstelden, maar wordt hun ten kwade geduid, dat zij oordeelden in deze wetenschap het eigenbelang van andere bestaande motieven te moeten isoleeren, en deze eenvoudig buiten beschouwing te laten. Het uitgaan van eenen *homo economicus*, het baseeren van de economie op de drift van het eigenbelang alleen, dat is de groote dwaling der klassieke school.

Van het eigenbelang te redeneeren als eene constante, zich zelve immer gelijk blijvende, kwantitatief en kwalitatief bepaalde kracht is ondoenlijk, omdat deze drijfveer in den mensch zoo onbepaald mogelijk is ⁴⁶). Onbepaald is zij in alle opzichten. *Onbepaald*, omdat de opvatting omtrent hetgeen belang of rijkdom is bij den eenen mensch eene geheel andere is dan die van zijnen naaste; *onbepaald*, omdat volstrekt niet valt te voorspellen, in welke richting zich de zelfzucht zal ontwikkelen; *onbepaald*, omdat allerlei tegenwerkende factoren aan dit motief eene zeer verschillende sterkte kunnen geven. Wel verre van te zijn eene onveranderlijke grootheid, waaruit vaste regels en wetten kunnen worden afgeleid, is het een verzamelnaam voor de meest uiteenloopende begeerten, welke zich op onderscheidene wijzen

kunnen openbaren. Allerlei variaties zijn waar te nemen. Eénzelfde eigenbelang drijft sommigen, om hun geluk te beproeven in de meest gewaagde speculaties, en beweegt anderen, om zich van elke onzekere onderneming verre te houden en hunne schatten op de veiligste en zekerste wijze te beleggen. Hier geeft het aanleiding tot onverdroten arbeidzaamheid en bewonderenswaardige energie, daar openbaart het zich in het bedrijven van allerlei praalziek vertoon, in het geven van festijnen, in het aanleggen van kostbare werken, of in het planten der Keizerlijke vaan in de zandvlakten der Sahara.

De verschillende gemoedsgesteldheid van den mensch spot hier met elke berekening. Maar niet slechts in het innerlijke wezen van den mensch ligt de onhoudbaarheid van het eigenbelang als een vaste potens, maar ook het feit, dat de mensch niet alleen, niet op zich zelf staat, maakt het als een zeker psychologisch uitgangspunt onmogelijk. Als de mannen der oude school spraken van het eigenbelang als leidend motief, dan bedoelden zij het eigenbelang, zooals dit zich openbaarde bij den individueelen mensch, losgemaakt van iedere speciale groep, van alle vereeniging, van elken band. Dit nu kan niet worden aanvaard. De mensch is geen Robinson Crusoe; hij staat te midden van het werkelijke maatschappelijke leven en ondervindt hiervan ter dege den invloed. Geen producent en consument, geen kooper en verkooper, geen patroon en arbeider staan tegenover elkander, of zij zijn door zekere banden, hoe onzichtbaar die dikwijls mogen wezen, verbonden. Geen koopovereenkomst wordt gesloten, geen arbeidscontract aangegegaan, geen transactie gemaakt, of de handelende partijen staan ook onder den invloed der maatschappelijke ontwikkeling, die aan de richting van het eigenbelang haren bijzonderen vorm geeft.

Zoo is dan het egoïsme in de economie — het beeld is van Schmoller — gelijk aan den stoom in de stoom-machine; wat hij uitwerkt, weet men eerst, als men den druk kent, waaronder hij werkt. En waar in dien druk eene onafzienbare reeks variaties is, is het uitgaan van het eigenbelang als een zich constant blijvenden factor, wiens werkingen met zekerheid kunnen worden afgeleid, onhoudbaar.

Ik sprak van het eigenbelang als een constant blijvenden factor, wiens werkingen met zekerheid kunnen worden afgeleid. Misschien rijst de bedenking, dat daarmede eene beteekenis aan dit motief wordt gehecht, die de klassieken er nimmer aan wilden geven. Ten onrechte echter! Senior heeft in duidelijke bewoordingen de beteekenis, die het eigenbelang z.i. heeft, verklaard, wanneer hij zegt: „That every man desires to obtain additional wealth, with as little sacrifice as possible, is in political economy what gravitation is in Physics, or the dictum *de omni et nullo* in Logic, the ultimate fact beyond which reasoning cannot go, and of which almost every other proposition is merely an illustration” ⁴⁷⁾. De werking van het eigenbelang wordt dus op ééne lijn gesteld met die van eene natuurwet, als die der zwaartekracht. En niet slechts Senior doet dit; men behoeft maar Cairnes’ methodologisch werk ⁴⁸⁾ te lezen, om te zien, hoe deze opvatting het credo der klassieken is.

Tegen die meening nu dient een zoo krachtig mogelijk verzet uit te gaan, daar hierin schuilt het verderfelijke beginsel, om de economie als de gelijke van de natuurwetenschappen voor te stellen ⁴⁹⁾. In den laatsten tijd hebben Menger ⁵⁰⁾ en Dietzel ⁵¹⁾ het uitgaan van het eigenbelang als eene natuurwettelijke kracht verdedigd op eene wijze, welke helder doet zien, hoe diep deze giftige bacil

is doorgedrongen. Dietzel neemt als voorbeeld de wet van de ballistische kurve, aan de physica ontleend. Stel een officier geeft aan zijne soldaten les in het schieten, en neemt daarbij de regelen dezer wet in acht; daar komt echter een hevige windvlaag, die aan den kogel eene gewijzigde richting geeft, waardoor een ander resultaat bereikt wordt, dan verwacht was. De wet blijkt voor dit geval in het werkelijke leven niet op te gaan, maar moet nu, omdat deze *causa turbans* de juiste werking verijdt, de wet worden opgegeven? Natuurlijk niet, luidt zijn antwoord, en evenzoo — aldus de conclusie — pleit het niet tegen de natuurwet van het eigenbelang, wanneer in het werkelijke leven eene verstorende oorzaak aan hare werking eene andere dan haar natuurlijke richting geeft. Ook Menger houdt met kracht het recht staande, om het eigenbelang te isoleeren. Hij erkent aanstonds, dat in werkelijkheid de mensch niet alleen door egoïsme wordt gedreven, en dat dan ook de daaruit afgeleide wetten niet ten volle de realiteit dekken. Maar, zoo zegt hij, treffen wij bij de natuurwetenschappen niet precies hetzelfde aan? De chemie spreekt van zuiver goud, zuivere waterstof, zuivere zuurstof en zuivere verbindingen daarvan, terwijl deze toch in de werkelijkheid niet bestaan. Er wordt dus op de meest ruime schaal naar hartelust geïsoleerd, en waarom zou men dan niet hetzelfde in de economie mogen doen?

Het antwoord moet luiden: omdat ten aanzien van de isoleering in de natuurwetenschappen en die in de economie onderscheid moet worden gemaakt. Zeker wordt bij de beschouwingen der natuur- en rekenkundigen, zoowel ten aanzien der eigenschappen van stoffen, als van hunne werking op elkaar en evenzeer ten aanzien van meer algemeene natuurwetten, geïdealiseerd, en moet bij elke

generalisatie steeds min of meer van de werking van bijkomstige invloeden of stoffen geabstraheerd worden. Naarmate dit scherper kan geschieden, des te meer waarde heeft de generalisatie. Tegen een dergelijk abstraheeren nu in de economie is op zich zelf niets in te brengen. Wie het egoïsme abstraheert en eene zielkundige theorie van zijne werking geeft, verdient daarvoor allermint blaam; maar anders wordt het, indien aan deze analyse wetten worden ontleend, die op den vollen mensch van toepassing worden verklaard. Wel dient bedacht te worden, dat een voornaam verschil daarin bestaat, dat in de economie de beteekenis van de geïsoleerde factoren wordt bepaald door het waardeeringsoordeel, zooals zich dit onder den invloed van 's menschen levensbeschouwing vormt. In de natuurwetenschappen is hiervan geen sprake: niemand denkt er aan, in geestdrift te ontvlammen voor de stikstof of een kruistocht te prediken tegen de zuurstof. Hier kan dan ook geen vervalsching van het object plaats hebben, terwijl daartegen wel in de economie moet gewaarschuwd worden. Nooit mag toch de abstractie worden verward met eigen fictie; waar de fictie verschijnt, houdt het terrein der echte abstractie op, en begint het gebied van de leugen. En aan die fictie nu maken de mannen der oude school zich in hooge mate schuldig. Zij fingeeren eenen mensch, die alleen beheerscht wordt door de zucht, om zijn eigenbelang te bevredigen, en aan de werking hiervan geven zij een natuurwettelijke kracht. Wanneer echter in de natuurwetenschappen eene wet geformuleerd wordt, dan is deze het resultaat van „een empirisch onderzoek, dat onder *bepaalde* voorwaarden eene *bepaalde* werking preciseert”; hier is men in staat, om de storende invloeden te berekenen en in de formuleering der wet tot uitdrukking te brengen. Maar in de economie kan

dit niet. Het gaat niet aan, om aan al de het eigenbelang tegenwerkende factoren de rol van *causae turbantes* toe te kennen. Er zou wellicht geen bezwaar bestaan, om de beperking van het eigenbelang door eene uitwendige oorzaak als het staatsgezag onder de storende invloeden te rekenen, maar zeker kan men zoo niet handelen met de andere gevoelens, die in 's menschen ziel leven, en vooral niet met dien machtigen factor, den wil. In het feit, dat de mensch een verantwoordelijk wezen is, dat allerlei geestelijke grootheden werken, ligt de kloof, die de natuurwetenschappen ook van de economie scheidt. Dit nu heeft de oude school uit het oog verloren. Zij is opgetreden met de pretentie, om voor het economisch leven eene wetenschap te scheppen, op dezelfde leest geschoeid als de physica en de chemie, eene mechanische verkeerstheorie, wier stellingen uit de drift van het eigenbelang zijn afteleiden. Zelfs neemt de econoom hier eene benijdbare positie in; bekend is, hoe Cairnes medelijdend de schouders ophaalt over de natuurkundigen, die in hunne laboratoria moeitevolle onderzoekingen moeten verrichten, terwijl in de economie de *ultima causa* onmiddellijk gegeven is.

Zoo werd dan het formuleeren van vaste wetten, die het economisch leven beheerschen, de taak, waarvan de mannen der oude school met groot talent zich zochten te kwijten. Ook Smith⁵²⁾ stelde zich dien eisch, hoe weinig scherp hij dien ook accentueerde. Ricardo gaf in zijn *Principles of political economy and taxation*⁵³⁾ te kennen, dat, naar zijne meening, het ontdekken van wetten, het hoofdprobleem der economie is. Malthus ging hiermede accoord, en sinds dien leeft bij de lange reeks van klas-sieke nazaten de voorstelling, dat in dit opsporen van wetten het primum verum van de economische wetenschap

bestaat. Ook nu nog heerscht deze gedachte bij de aanhangers der oude school. Zeker ook in dezen kring is meer dan eenmaal een zacht protest opgegaan tegen het fatalistisch karakter, hetwelk op deze wijze aan de economie werd gegeven; werd daarom tot voorzichtigheid in het opstellen van wetten aangespoord. Maar toch tot eenorsch breken kwam het niet. Men behoeft slechts Block's *Les progrès de la science économique* met zijne breede literatuuropgave te lezen, en men bespeurt, hoe weinig de oude zuurdeesem is uitgezuiverd. Wel is er velerlei gradatie in de beslistheid, waarmede positie wordt gekozen: Pierson gaat verder dan Marshall, en Block weer veel verder dan Pierson, maar toch de grondgedachte blijft bestaan, en waar men al schijnbaar deze prijs gaf, daar was men toch niet radicaal genoeg, om de gevolgtrekkingen, die uit het principe waren getrokken, overboord te werpen. Dit principe nu dient met wortel en tak te worden uitgeroeid. Niet omdat ontkend moet worden, dat er vastheid en orde in den kosmos heerscht — verre van dien. Zelfs de benaming *natuurwetten* kan op physisch gebied worden aanvaard, indien men er maar onder verstaat wetten, die God aan de natuur oplegt. Niet ook, omdat ik ontken, dat op economisch terrein die regelmaat valt waar te nemen — welk beoefenaar der statistiek zou het kunnen? Evenmin, omdat ik loochten, dat de natuur eenen machtigen invloed op het economisch leven uitoefent, maar alleen omdat ik meen, dat het niet aangaat, in de economie van wetten te spreken, en daaraan vast te knopen de gedachte, dat dezelfde samenloop van oorzaken steeds dezelfde economische gevolgen zal te weeg brengen. Met die gedachte nu, welke het bestaan van den mensch als verantwoordelijk zedelijk wezen wegciijfert, en de zelfstandige werking der geestelijke factoren loochent,

dient te worden gebroken, en de consequenties uit dit verderfelijk principe moeten aan eene ernstige critiek worden onderworpen. Vele zijn de gevolgtrekkingen, die uit deze fatale opvatting zijn afgeleid; op den ganschen bouw der economische wetenschap heeft zij haar stempel gedrukt. Op enkele wil ik de aandacht vestigen.

Op methodologisch gebied werd alle inductie uit den booze geacht; de deductieve methode werd als de eenige ware gehuldigd, daar hier de hypothese het experiment vervangt; en onder leiding van Cournot, Gossen, Jevons en Walras werd in de mathematische school de hypothese tot het uiterste gevoerd. De geniale practische geest van Smith behoeft hem voor een blind vertrouwen op de deductie; eerst in Ricardo vindt men den man, die opgaat in koude abstracties en ragfijne deducties, en straks wordt theoretisch deductie als de eenig bruikbare methode geproclameerd in de geleerde betoogen van Mil⁵⁵⁾, maar vooral van Cairnes.

Toen de economie geroepen werd, om, ook voor haar deel, middelen aan te wijzen tot leniging van de maatschappelijke nooden, meenden hare ijverigste voorstanders, dat zij moest afzien van elke poging, om hulp te bieden. De mannen der Manchesterschool⁵⁶⁾ toch putten hungeestelijk fonds uit de werken van de grondleggers der economie en wat in Duitschland, onder leiding van Prince-Smith⁵⁷⁾, door Michaelis, Faucher, Schulze-Delitzsch en anderen in het *Vierteljahrschrift für Volkswirtschaft und Kulturgeschichte*⁵⁸⁾ geleeraard werd, wijkt in principe niet af van hetgeen Smith beleed, hoeveel overdrijving er ook overigens moge schuilen in de beschuldiging, dat deze het „laissez-faire, laissez-aller” op de spits heeft gedreven⁵⁹⁾. Wanneer Bastiat, in blijmoedig optimisme, droomt van *harmonies économiques*⁶⁰⁾, of wanneer Lassalle en Marx hun-

nen banvloek slingeren tegen de kapitalistische maatschappij, die met ijzeren noodwendigheid haren ondergang te gemoet gaat, dan staan zij, hoe verschillend de toepassing ook moge wezen, toch onder den invloed van éénzelfde stelsel ⁶¹⁾, dat, met het eigenbelang als uitgangspunt, het leven in vaste onverbreekbare wetten wringt.

De statistiek zocht de economie in de berekening van dien natuurlijken loop der dingen tegemoet te komen. Sinds Quetelet ⁶²⁾ met zijne overwegend natuurwetenschappelijk-mathematische vorming hier den toon aangaf, werd uitgegaan van een verkeersleven met vast mechanisch verloop, waarop de mensch geen invloed kon uitoefenen. De mensch zelf was niet meer dan „een parallelogram van krachten”, en met pijnlijke nauwkeurigheid, tot in duizendsten, berekenende, weet die statistiek, alsof zij vermag het zieleleven van den mensch met Röntgenstralen te doorzoeken, u te verhalen van een vast percentage misdadigen hartstocht, een zeker quantum huwelijksdrang enz. Adolf Held ⁶³⁾ heeft overtuigend aangetoond, dat in den arbeid van Smith de kiemen eener dergelijke opvatting van de statistiek besloten liggen, en terecht merkt hij op, dat, wie in de economie aanhanger is van den schrijver van de *Wealth of nations*, in de statistiek bij Quetelet moet belanden.

Dat bij zulk eene beschouwing in de economie elk verband met het veelvormig werkelijk leven uit het oog wordt verloren, is duidelijk. Aan grenzenlooze abstractie hebben zich de klassieke meesters schuldig gemaakt. Zij schiepen eenen mensch, los van elken band, koud van iederen invloed van plaats en tijd. Voor de historische ontwikkeling der tijden voelen zij niet, de eigenaardige gesteldheid van ieder land en volk wordt door hen volkomen verwaarloosd. Door de aanhangers der oude school

wordt dit ten stelligste betwist. Met loffelijken ijver is een aantal plaatsen ⁶⁴⁾ bijeenverzameld, om u te overtuigen dat Smith, Say, Malthus, Ricardo zelfs, in hunne werken van het bontgeschakeerde leven spreken, en gewagen van het verschil tusschen de menschen onderling, van de uiteenlopende eischen der bijzondere omstandigheden van plaats en tijd. Eéne enkele herinnering aan het derde boek van den pentateuch der klassieke economie, dat tal van historische schilderingen bevat, en aan de beroemde plaats uit het eerste boek ⁶⁵⁾, waarin Smith de verschillen in loon- en rentestandaard tracht te verklaren, doet zien, dat hunne bewering niet geheel ongegrond is. Maar daarmee is nog volstrekt niet de ingebrachte beschuldiging ontzenuwd. Immers de vraag is niet, of de klassieken zich nu en dan met de schildering van de werkelijkheid hebben beziggehouden en daarbij de pluriformiteit van het leven hebben erkend, maar of zij bij hunne theorien, bij het opstellen hunner wetten aan die veelvormigheid recht hebben laten wedervaren, en dit moet beslist worden bestreden. Denkt slechts aan de loonfondstheorie ⁶⁶⁾, zij ging uit van eenen arbeider, die, reeds bij zijne beroepskeuze, alleen geleid door overwegingen van vraag en aanbod, niet door vaderlijke gewoonten, den invloed zijner omgeving of de neiging van zijn hart, straks met dien arbeid speculeert, als een koopman met zijn waar, en met evenveel gemak in de meest verschillende ambachten zijne werkzaamheden verricht. Herinnert u verder, hoe de grondrentetheorie, door James Anderson opgesteld, maar steeds met Ricardo's naam verbonden, dat type van economisch bedrog, slechts rekende met den kapitalist, die zijn kapitaal in den grond wilde beleggen, niet met den boer, die in den door hem betaalden prijs een deel van het te verdienen arbeidsloon kapitaliseert;

hoe zij buiten beschouwing laat de vraag, welken invloed de regeling van het pachtcontract, verbetering der productiemiddelen en dergelijke factoren kunnen uitoefenen, en gij gevoelt, hoe Faucher volkomen op de lijn der groote meesters bleef, toen hij de economie betitelde als „rein logische und mathematische Forschung, ganz unabhängig von Geschichte und Statistik” ⁶⁷⁾ en die economen, welke zich met historische en statistische onderzoekingen bezighouden, als „logische Schwächlinge” schold. Gij begrijpt, hoe J. B. Say ⁶⁸⁾, van zijn standpunt terecht, de historie slechts geschikt vond, om de nieuwsgierigheid te prikkelen; ook is u duidelijk, dat de miskennis van de beteekenis der historie ⁶⁹⁾ die gij thans bij de aanhangers der oude school aantreft, in hun uitgangspunt ligt opgesloten.

Toen Friedrich List ⁷⁰⁾ zijn vurig protest tegen „die Schule” uitstootte, en haar beschuldigde van een bodemloos *kosmopolitisme*, een verwijt dat Knies versterkte met eene beschuldiging van *perpetualisme*, om het zoo tot eene aanklacht wegens *absolutisme* ⁷¹⁾ te formuleeren, rekende hij daarnaast onder haar hoofdgebreken een dood *materialisme*. Hij deed het te recht, want toen Smith aan de economie haren systematischen vorm gaf, drukte hij op haar aanstonds den materialistischen stempel.

Vele getuigen zijn opgestaan, om zoo smadelijke beschuldiging van Smith en in hem van de klassieke school af te wenden. Echter heerschte in dit optreden velerlei misverstand. Men is toch uitgegaan van de gedachte, alsof de beschuldiging is weerlegd, indien kan worden aangetoond, dat Smith niet alle geloof aan een toekomstig oordeel had afgelegd, dat hij niet zonder meer op ééne lijn kan worden gesteld met de Fransche

materialisten Holbach, Helvetius en Lamettrie. Richard Zeyss ⁷²⁾ gaf voor het uitspinnen van dit betoog veel ijver en scherpzinnigheid ten beste, Adolf Oncken ⁷³⁾ borduurde verder op dit stramien, en zelfs Heinrich Pesch ⁷⁴⁾ werd door hunne verhandelingen meegesleept, om den handschoen op te nemen tegen Hildebrand, Knies en Brentano, die in de *Wealth of Nations* eene materialistische tendens meenden te zien. Tegen den *inhoud* van dit betoog is weinig in het midden te brengen, maar zeer veel tegen de *strekking*. De „Umschwungtheorie”, die zoo lang in economische kringen opgeld deed, en door Witbold von Skarzynski ⁷⁵⁾ op de spits is gedreven, alsof Smith, toen hij in het jaar 1764 een reis naar Frankrijk ondernam als mentor van den jongen hertog van Buccleugh, in Parijs onder den invloed van een deel der Encyclopaedischen kwam, als pur sang materialist terugkeerde en daarop de *Wealth of Nations* schreef, is onhoudbaar ⁷⁶⁾. Maar daarmee hebben zijne verdedigers hun pleidooi nog niet gewonnen. Niet dit is in geding, of Smith al dan niet materialist is, maar of door hem de economie een materialistisch karakter ontving.

Een en ander is wel te scheiden. Wie de *Geistliche Gedanken eines National-Oekonomen* ⁷⁷⁾ van Wilhelm Roscher las, zal zich wel wachten, hem te beschuldigen, Gods Woord geheel te hebben prijs gegeven, maar niettemin wordt daarmee niet de beschuldiging weerlegd, dat, onder zijne anspecien, de economie in evolutionistische banen geleid is. Dat Smith niet materialist was in den beperkten zin van het woord, kan grif worden toegestemd. In hoeverre Hildebrand juist ziet, wanneer hij beweert, dat eene moraal, die haren norm voor het goede slechts vindt in de sympathie der omstanders „eine Klugheitslehre für raffinierte Egoisten” ⁷⁸⁾ is, behoeft niet

te worden onderzocht, daar alleen moet beslist, of het economisch stelsel van Smith en de oude school als materialistisch mag worden betiteld.

Die beslissing kan niet onzeker wezen. Leest de werken der klassieken en telkens stuit gij op plat-materialistische uitingen. Als Smith het besluit der Kwakers in Pensylvanië, om hunne slaven vrij te maken, vermeldt, trekt hij daaruit de gevolgtrekking, dat ze zeer weinig waarde bezaten, want anders zouden hunne eigenaars nooit zoo edelmoedig geweest zijn ⁷⁹). Sprekende over de degelijke leefwijze der eenvoudige vromen, beschouwt hij die niet allereerst als een vrucht hunner belijdenis, maar als gevolg van het feit, dat hunne beperkte middelen hen tot geen brasserijen in staat stellen ⁸⁰). Het vijfde boek van zijn hoofdwerk loopt over van dergelijke min verheven uitspraken. Wanneer Malthus zijne bevolkingstheorie opstelt, denkt hij geen oogenblik aan de zedelijke waardij van het huisgezin, ook voor het economisch leven. Ricardo, de loonen der arbeiders onder de productiekosten rekenende, betoogt cynisch, dat het zonder eenig belang is, hoeveel arbeiders er zijn, want, bij grooter aantal, zou men toch niet in staat zijn, om leger en vloot uit te breiden of één pond belasting meer te betalen ⁸¹).

Zoo zou ik met u de lange lijst van geschriften uit den kring der klassieken kunnen doorloopen, en u talrijke uitspraken en theoriën — denkt slechts aan de waarde-theorie — voorleggen, die doen zien, hoe weinig met hoogere dan materieele factoren gerekend wordt. Maar dergelijk minutieus onderzoek is tot bewijs mijner aanklacht niet van noode. Ik verwijs liever naar het uitgangspunt der oude school, het baseeren van hare wetenschap op het egoïsme alleen. Men verontschuldige dit niet met de opmerking, dat slechts hypothetisch

wordt uitgegaan van de stelling, alsof alle menschen slechts door de zucht naar materieel voordeel geleid werden, en dat men zich niet verstoutte, daaruit regelen voor het practisch leven af te leiden. Zeker zijn onderscheidene hunnen wetenschappelijken arbeid begonnen, met zich dit voor oogen te stellen, maar nog meerderen hebben het niet gedaan, en bijna allen hebben later, bij het ontwikkelen hunner stellingen, dit hypothetisch karakter vergeten. En al ware de gedachte aan de hypothese zuiverder bewaard gebleven, dan nog zou dergelijke handelwijze niet van materialistischen zin zijn vrij te pleiten⁸²⁾. De oude school bleef bij dit materialisme volharden, toen zij, wat voor de natuurwetenschappen geldt, platweg op de economie toepaste. Van dit materialisme leggen hare geschriften getuigenis af, waarin gij te vergeefs één toon beluistert, die spreekt van een hooger doel dan het jagen naar stoffelijk voordeel; en het openbaart zich niet het minst in de halsstarrigheid, waarmede bijna al hare aanhangers, ook nu nog, weigeren, aan godsdienst, recht, zedelijkheid, kortom aan de geestelijke factoren invloed toe te kennen voor de ontwikkeling der economie⁸³⁾.

Ziet daar, mijne heeren, u het uitgangspunt der klas-sieke school en de voornaamste consequenties, uit dit principe getrokken, in vogelvlucht geteekend. Niet bij al hare aanhangers, vooral niet in den tegenwoordigen tijd, openbaart zich haar wezen, zooals ik dit characteriseerde, even duidelijk, maar toch wordt daarmede de juistheid van mijne teekening niet aangerand en het verderfelijke van hare richting niet weggenomen.

Verderfelijk, ja, dat is haar uitgangspunt in hooge mate. De economie toch, zooals die door Smith in systematisch verband werd gezet, werd geboren in de 18^e eeuw, een tijdvak dat, naar het woord van Guizot⁸⁴⁾,

gepredikt heeft den twijfel, het egoïsme en het materialisme. Smith zelf was een vurig aanhanger van het deïsme; niet aan de Physiocraten ontleende hij zijne levensbeschouwing, veeleer oefende de Engelsche „Aufklärungsphilosophie” eenen beslissenden invloed op de „économistes” uit. ⁸⁶⁾

Onder den ban nu van dit deïsme is de economie in de 18e eeuw gekomen, en daardoor is zij steeds verder op het glibberig pad voortgeleden. Nimmer heeft de oude school zich aan zijne doodelijke omarming weten te onttrekken.

Hoe worden wij hierbij herinnerd aan de woorden van De la Mennais, die met eenige variatie kunnen worden omgesmeed tot de stelling, dat elke fundamenteele dwaling in de religie ook eene fundamenteele fout in de economie is ⁸⁶⁾. Door die deïstische levensbeschouwing toch geleid, werd in de economie het stoffelijk belang van den individu op den voorgrond gesteld, die individu beschouwd als eene zuiver egoïstische kracht, zijn belang als grondslag en doel van de maatschappij geteekend, die het best zal worden gebaat, indien aan de werking van het eigen belang, de vrije teugel wordt gelaten. Zoo werd de economie niet veel meer dan wat Zachariae noemde, „eine Methodenlehre der Habsucht und des Geizes” ⁸⁷⁾. Individualisme, materialisme, optimisme en fatalisme zijn de vruchten die aan dezen boom zijn gegroeid. Wel prediken ons die vruchten de waarheid van Vinet's kernachtig woord, dat het deïsme niet meer is dan een verguld atheïsme ⁸⁸⁾.

Tarde heeft onlangs de juistheid dezer woorden betwist, toen hij in zijn *Psychologie économique* ⁸⁹⁾ scherpe scheiding maakte tusschen Smith en zijne volgelingen, daar toch achter de beschouwingen van den eerste stond de gedachte aan een weldoend God en bij hem de

apologie van het egoïsme niet meer is dan eene hymne ter eere van dien God. Maar niet alzoo, merkt Tarde op is 't bij zijne aanhangers. In lijnrechten strijd met Smith's deïsme huldigen zij het atheïsme, en daarmede is de hemel boven dit landschap weggenomen. Tarde dwaalt. Boven het veld van Smith's economische onderzoekingen welfde nimmer een hemel, althans geen hemel, waarin gerechtigheid woont, die ook voor het economisch leven hare regelen heeft. Er is geen kloof tusschen deïsme en atheïsme. Groen van Prinsterer heeft het in zijn *Ongeloof en Revolutie* klaar aangetoond, en het wordt schitterend bewezen door wat niet lang geleden Yves Guyot schreef. In *La Nouvelle Revue* ⁹⁰⁾ riep hij, een warm aanhanger en vereerder van Smith, de menschheid op, om te buigen voor een nieuwe moraal. Niet een moraal, die aan de religie hare normen ontleent. Christendom, Brahmanisme en Islamisme, alle hebben even weinig waarde. Niet ook tot de metaphysica dient de toevlucht te worden genomen. Neen, het eenige redmiddel is aan ieder individu absolute vrijheid te geven. Door die onbeperkte ontplooiing zijner werkzaamheid zal de menschheid meer worden gebaat dan door eenige zedelijkheid, die zich richt naar een gebod van God. „*Le grand ressort moral est la concurrence économique*”.

Eene dergelijke schrille uiting, die in niets tegen het beginsel der klassieke school ingaat, doet duidelijk zien, hoe met hare leerstellingen geen genoegen kan worden genomen. Zal de economie zich goed kunnen ontwikkelen, dan dient met het uitgangspunt der klassieken te worden gebroken, en moet opgegeven worden de gedachte, alsof men haar op den *homo economicus* kan baseeren. Heinrich Dietzel ⁹¹⁾ heeft dit principe aantrekkelijkheid zoeken te geven, door in plaats van „egoïsme” van „*das wirtschaftliche*” van

Motiv'' als „etisch neutral'' te spreken. Slechts de benaming verwisselt dan, maar geenszins komt er verandering in het wezen der zaak. Dietzel voelt het zelf, wanneer hij zegt, dat hiermede de leeringen der ouden aan geen revisie behoeven onderworpen te worden⁹³). Maar 't is oppervlakkig te meenen, dat het verzet tegen de oude school gericht is tegen eene minder juiste woordenkeus. Of men ook met Dietzel spreekt van het „wirtschaftliche Motiv'', of met Stuart Mill van den „economical man'', of met Pierson van „commercieele handeling, uit waardeverhoudingen geboren, door waardeverhoudingen alleen bepaald'', dan wel met Say van „amour de soi'', met Bastiat van „intérêt légitime'' of met Smith van „selflove'' en „self-interest'', — in den grond der zaak hebben al deze uitdrukkingen dezelfde beteekenis, daar zij uiting willen geven aan éézelfde beginsel, namelijk dat in de economie moet worden uitgegaan van een mensch, die alleen door eigenbelang wordt gedreven en buiten den invloed van alle andere motieven staat. Dit nu is onmogelijk. Wel kan eene abstracte methode worden gevolgd, en getracht, de werking van den éénen factor, egoïsme, te bepalen, daarbij desnoods met Menger worden gesproken van „exacte Gesetze der ethischen Welt'' —, maar dan moet gij de illusie laten varen, economie te beoefenen. Dat is psychologie, en, van hoeveel belang de psychologie ook voor de wetenschap der economie moge wezen, zij is geen economie. Wil men inderdaad ware economie, men diene zich bewust te worden, dat het menschelijk gemoed ééne onverbreekbare eenheid is, dat alle handelingen, ook economische door die gemoedsgesteldheid bepaald worden. Het zieleleven van den mensch bestaat niet uit zelfstandige centra, waaruit lijnen kunnen worden getrokken, die

elkander niet raken. Daarom moet op den voorgrond worden gesteld, dat, waar de economie zich bezighoudt met den mensch in verhouding tot de stoffelijke goederen zij te doen heeft met den *vollen* mensch, met wiens volle persoonlijkheid dient gerekend.

Door alzoo het egoïsme als uitgangspunt prijs te geven, moet de ontwikkeling der economie op gansch nieuwe banen worden gezocht. Of dan niet kan worden gevolgd de richting, die de historische school in haren heftigen strijd tegen de oude heeft aangegeven — zoo vraagt gij. Die vraag is alleszins begrijpelijk, want er is veel in haar streven, dat bekoort. Hoe wordt gij meegesleept, wanneer List hartstochtelijk in verzet komt tegen wat hij smadelijk noemt het *Tauschwerthsystem*⁹³⁾; wat klinkt er een geheele andere toon, als hij zijne theorie der productieve krachten⁹⁴⁾ ontwikkelt. Zij wint uwe sympathie als straks Knies⁹⁵⁾, in diepgevoelde bladzijden van kalm wetenschappelijk betoog, den invloed der religie op de economie teekent, en met vuur erop aandringt, dat het zedelijk moment de economie zal beheerschen. Zij doet u weldadig aan, doordat zij u verlost van de eindelooze koude abstracties, weer tot het volle rijke leven terugkeert en rekening houdt met de historische ontwikkeling van dit leven. Ook rekent gij 't haar tot eere, dat zij niet langer in de maatschappij eene verzameling van losse individuen ziet, maar acht slaat op haar organisch karakter. 't Is u, wanneer ge na de geschriftenreeks van de klassieken te hebben doorgegaan, tot die van de aanhangers der nieuwe school komt, of ge uit eene doodenstad treedt in frissche open zuilengalerijen, waar alles van nieuw jong leven ritselt. Maar toch, zoo gij langer vertoeft, bespeurt gij weldra dat het niet 't ware leven is.

Toen Knies ⁹⁶⁾ het standpunt formuleerde, waarop hij en de historische school zich plaatsten, lagen er in zijne verklaring gevaarlijke elementen verscholen. Zij doelde toch niet slechts op een rekening houden met de historische ontwikkeling, maar wilde eveneens de gedachte tot uiting brengen, dat bij alles dit historisch moment op den voorgrond dient te staan. De gedachte aan vaste normen werd gemist en later werd die loochening van eeuwige onveranderlijke beginselen meer onomwonden uitgesproken. Op dit evolutionistisch standpunt staande, kan de historische school onmogelijk vervullen dat gedeelte harer taak, dat zij als niet het minst gewichtige beschouwt, namelijk de economie wijzen op haar ethische roeping. Hare aanhangers toch zien in alle hoogere beginselen het uitvloeisel van maatschappelijke omstandigheden, leggen mitsdien aan het economisch leven eenen maatstaf op, die zelf aan dit leven ontnomen is, en zoo keert zich het protest der historische school tegen het amoraliseerend karakter der oude in volle kracht tegen haar zelf.

Maakt dit relativisme scheiding, er is nog meer dat ons verdeelt. Over het geheel genomen, kan de wijze waarop zij den strijd tegen de oude school aanbindt en hare wetenschap tracht op te bouwen, niet worden aanvaard. Onmiskkenbaar toch treedt bij haar, en met name is dit in den jongsten tijd het geval, een verzet tegen enkele afgeleide stellingen op den voorgrond, maar niet eene bestrijding van de fundamenteele beginselen der oude school. Vooral op het terrein der sociale politiek beweegt men zich met voorkeur en tegenover het uit verkeerd principe geboren individualisme der klassieken verkondigt men de stelling, dat elk individueel recht aantastbaar is, zoodra het belang der maatschappij dit vordert, ja koestert men zelfs de ver-

wachting, dat alle beoefenaren der economie het binnen niet langen tijd op dit gebied eens zullen zijn, en hun hoogste bevrediging zullen zoeken in „de beperking van de materieele gevolgen van het toeval, ook van het toeval der geboorte” ⁹⁷⁾. Nu wil ik in het midden laten de vraag, in hoeverre de schuchterheid der klassieken tegenover den staat gevaarlijker is dan deze staatsvergodings, evenmin wil ik uitvoerig betoogen dat de Calvinistische beoefenaar der economie zich nimmer op zulk een terrein van sociale politiek kan bewegen, maar alleen er op wijzen, dat het geen doelmatige bestrijding der oude school is, zoo men zich allereerst werpt op practische vraagstukken, en vergeet, dat het kiezen van een nieuw uitgangspunt met zich brengt een nieuwen dogmatischen opbouw zijner wetenschap.

Dien dogmatischen arbeid nu hebben de jongeren onverantwoordelijk verwaarloosd. Er openbaart zich, niet het minst bij Schmoller, Brentano en hunne volgelingen, eene minachting voor theoretische beschouwingen, die gepaard gaat met eene schampere bejegening der oude dogmatici, welke allen, die nog eerbied hebben, voor wetenschappelijken grootheden met ergernis moet vervullen. In hunnen dorst naar werkelijkheid kennen zij maar ééne leuze: feiten verzamelen en hoe meer feiten men kent, des te beter zal de economie er bij varen. Brentano ⁹⁸⁾ noemt de waarneming van het werkelijk leven de hoofdtak van den econoom. Ingram ⁹⁹⁾ wijst er eveneens op, dat die feiten den grondslag der wetenschap vormen. Daar tegenover nu moet beweerd worden, dat die zin voor empirie kan worden toegejuicht, maar ook dat die feiten op zichzelf voor de wetenschap niets beteekenen ¹⁰⁰⁾. Die feiten moeten vergeleken, gerangschikt, gegroepeerd, „aan een kruisverhoor worden onderworpen”:

Niet op het zoeken van feiten komt het aan, maar op het zoeken van het gezichtspunt, waaruit die feiten moeten worden beschouwd. Door dit te vergeten en door te meenen dat uit het verzamelen van feiten hunne taak was vervuld, heerscht er bij de jongeren eene vaagheid van begrippen, die alle vastheid aan de economie ontnemt en zelfs haar zelfstandig bestaan in gevaar brengt. Aan die groote vaagheid en onhelderheid van begrippen toch is het te wijten, dat de grenzen der economie al meer en meer in den kring der jongeren worden uitgewischt. Op het voetspoor van Ingram zoekt men haar uit te breiden tot sociologie¹⁰¹). Ook hiertegen dient gewaakt. Ik meen, dat er alle grond is voor het bestaan eener zelfstandige wetenschap die zich bezig houdt met den mensch in verhouding tot de stoffelijke goederen. Welke plaats die wetenschap, tegenover de sociologie zal innemen is eene vraag, die nu nog niet behoeft te worden beslist.

Met Wagner¹⁰²) ben ik van oordeel dat men hiertegenover op dit oogenblik sceptisch kan staan, daar hetgeen men, in navolging van Comte en Spencer, onder den naam van sociologie aandient, er geen aanspraak op kan maken, het object eener zelfstandige wetenschap te zijn. Van het wanstaltig monster, dat met dezen naam wordt betiteld kan alleen worden gezegd, dat het gelijkt op een leviathan, die de wetenschappelijke wateren onveilig maakt en veel van hetgeen onder zijn bereik komt misvormt. En ook wanneer men, in spijt van de waarlijk niet lichte bezwaren, o. a. door Dilthey geopperd, er in slagen zal, het goed recht van eene wetenschap der sociologie aan te toonen, dan geloof ik toch dat de economie hare zelfstandige plaats moet bewaren.

De economie bewake angstvallig hare grenzen. Niet aan verbreding, maar aan verdieping van haar object bestaat behoefte. En indien dan, overeenkomstig de hier ontwikkelde gedachten, gepoogd wordt, om eene economie naar den eisch der calvinistische levensbeschouwing op te bouwen, dan kan die poging rijke vruchten dragen¹⁰⁸⁾. Wanneer bij die poging de wetenschappelijke geest van de klassieken gepaard gaat met iets van de liefde voor de werkelijkheid, die de jongeren kenmerkt, indien in één woord in echt wetenschappelijken zin onder den zegen des Heeren gearbeid wordt, dan moet in dien arbeid rijke schat gelegen zijn. Die wetenschap der economie zal nimmer meenen dat hare ordinantiën een panacee voor alle kwalen, want boven hare poorten staat geschreven: „Wat baat het den mensch, indien hij de geheele wereld gewint en lijdt schade aan zijne ziel?” Maar ook zal haar nooit kunnen worden verweten dat zij koud is voor de stoffelijke nooden, want zij wordt gedragen door de gedachte dat de Heere den mensch ook voor de aardse goederen eene roeping heeft gegeven en zij ontvangt machtigen aandrift door te bedenken dat eens in den dag der dagen zal worden gevraagd of in het gebruik van die stoffelijke goederen gezocht is naar de verheerlijking van Zijnen heiligen naam.

Mijne Heeren Directeuren van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag.

Daar binnen zeer kort tijdsverloop heden voor de derde maal van deze plaats eene *oratio inauguralis* wordt uitgesproken, zult gij wel niet in pijnlijke onzekerheid verkeeren omtrent de strekking van de woorden die ik tot u ga richten. Gij weet dat de begeerte om u mijnen dank te betuigen voor de benoeming, die gij op mij uitbracht, daarin het hoofdmotief vormt. Door de veelheid der dankbetuigingen, in den jongsten tijd tot u gericht, is wellicht de vraag bij u opgerezen, of aan die uitingen groote waarde mag worden toegekend. Ik vraag u in ernst: laat die twijfel bij u geen post vatten, wanneer ik zeg, dat het mij eene behoefte is, om u den tol mijner erkentelijkheid te betalen voor het zeer groot vertrouwen, dat gij in mij steldet. Er is reden voor die erkentelijkheid! Is op zich zelf de eere, om aan de stichting, wier bestuur u is toevertrouwd, als hoogleeraar te worden geroepen niet gering, hoe wint zij nog in beteekenis, wanneer zulk eenen het onderwijs wordt opgedragen in de economie, eene wetenschap, wier richtige beoefening voor onzen tijd van zoo ontzettend gewicht is. Door uwe benoeming spraakt gij uit, dat gij mij geschikt achtet om mede de lijnen uit te stippelen, waarlangs de ontwikkeling der Calvinistische economie zich moet bewegen, en voor zoo groot een vertrouwen past mij dankbaarheid. Ik voeg er aan toe dat ik van die dankbaarheid hoop

blijk te geven, door te toonen met de daad, dat ik mij ten volle bewust ben van de zware verantwoordelijkheid, die ik met het aanvaarden uwer benoeming op mij heb genomen, en dat ik, onder biddend opzien tot den Heere, met het „ora et labora” tot leuze, mijn leven wensch te wijden aan de vervulling van de heerlijke taak, die gij mij op de schouderen hebt gelegd.

Mijne Heeren Curatoren onzer Vrije Universiteit. Ééne der fouten van de klassieke school bestaat daarin, dat zij slechts aanziet wat voor oogen is en met de dieper liggende oorzaken der uitwendige verschijnselen geene rekening houdt. Zij let meer op de handeling dan op den mensch en vergeet, dat de daad resultaat is van een psychologisch proces, waarin onderscheidene factoren samenwerken. Van mij, eenen tegenstander dier oude school, zal dergelijke handelwijze niet worden verwacht en mitsdien kan een woord tot u niet achterwege blijven. Indien toch het psychologische proces, waaruit mijne benoeming geboren werd, kon worden blootgelegd, dan twijfel ik niet, of het zou blijken, dat heeren Directeuren de vrijmoedigheid hunner handeling niet het minst ontleenden aan het vertrouwen, dat gij, blijkens uw voordracht, in mij steldet. Voor dat vertrouwen dank ik u hartelijk. Zoo gaarne zou ik willen bogen op rijper ervaring en op ge oefender krachten dan die welke ik bezit. In iederen hoek toch van de economische atmosfeer zijn zoovele giftige bestanddeelen binnengedrongen, dat meer dan gewone krachtsinspanning noodig is, om tot algeheele zuivering van den dampkring te geraken. Met moed, beleid en trouw dient hier te worden gearbeid. Van haastigen spoed kan geene sprake wezen. Maar dien schiet

gij ook niet. Ik geloof gerust te mogen veronderstellen, dat in de overwegingen, die u tot uwe voordracht geleid hebben, het element *crediet* geen ondergeschikte rol vervulde. Welnu gij weet hoe ik principieel allermintst tegen het geven van rente gekant ben. Van harte hoop ik eenmaal in staat te zijn, die rente te betalen.

Mijne Heeren Professoren! Dat ik niet zonder schroom binnen uwen kring plaats neem, zal geen breed betoog behoeven. Dikwijls bezit hij, die gereed staat zich in eene achtbare rij als de uwe te scharen, hooge kwaliteiten, die het wenschelijk maken, dat het aanneembare van zulk eenen schroom nader worde aangetoond. Ik bezit die kwaliteiten niet en dus kan ik met dit enkele woord volstaan. Slechts doe ik het vergezeld gaan van de verzekering, dat ik van het meer intieme verkeer met u, dat thans voor mij wordt ontsloten, veel hoop te leeren, en van de bede, dat gij mij met dezelfde genegenheid en vriendschap wilt bejegenen, die ik steeds van u mocht ondervinden.

Hooggeleerde Fabius! Vooral in de laatste jaren van mijnen studententijd werd ik zoo nauw met u verbonden, dat een persoonlijk woord tot u mij van het hart moet. Ik weet, dat mijne benoeming u met blijdschap vervuld heeft, en dat gij dezen dag met vreugde hebt begroet. Die blijdschap strekte mij tot velerlei vertroosting. Zij beurde mij op in de voorafgaande maanden, wanneer soms de angst mij beving, of niet te zwaar een taak op mijne jeugdige schouderen gelegd was. Zij sterkt mij in mijne verwachting voor de toekomst, omdat ik weet dat uwe hulp mij ook dan niet zal ontbreken. Uw breede blik, uwe onverzettelijke beginseltrouw, die u niet doet schro-

men, om tegen den waan van den dag uwe stem te verheffen, en die u drijft, om op ieder terrein op het „tot de wet en tot de getuigenis” aan te dringen, maken u tot zulk eenen betrouwbaren gids, ook op economisch gebied. Wil mij dan uw geleide niet onthouden, mij ter zijde staan met die eigen hartelijke liefde, welke mij zoo dikwijls heeft verkwikt. En waar ik zooveel reeds van u eischte en in de toekomst nog meer van u hoop te vragen, daar heb ik niets om u te geven dan dit ééne alleen: de verzekering, dat ik u steeds met echte piëteit als mijnen leermeester zal beschouwen en u vereeren als mijnen vaderlijken vriend.

Mijne Heeren Studenten! Niet veel langer dan een semester terug stond ik hier op dezen zelfden kathedraal als uwer één. Thans reeds werd ik geroepen om gebruik te maken van de bevoegdheid tot het geven van hooger onderwijs mij destijds verleend. Dat die spoedige overgang uit de universitas *discentium* tot de universitas *docentium* niet zonder bezwaren is, ontveins ik mij allerm minst. Veel wijsheid van Boven zult gij en ik behoeven om met tact deze veranderde omstandigheden in onze verhouding tot uiting te doen komen. Brengt het feit, dat ik nog zoo kort geleden uwen kring verliet moeilijkheden met zich, toch ontbreekt ook de lichtzijde daaraan niet. Ik sta nog zoo dicht bij u in mijn denken en gevoelen, en met meer dan één uwer ben ik door banden van ware vriendschap verbonden. Het is mijn oprechte wensch dat door het hooge ambt, dat mij werd geschonken, die banden niet zullen verslappen, maar dat het veeleer aanleiding zal geven, om met nog meerderen uwer in nauwer betrekking te komen.

Voor al met u, Mijne Heeren Studenten in de juridische

faculteit, zou ik zoo gaarne in volle harmonie willen saamwerken. Onze arbeid is niet licht. Wij zijn verbonden aan eene Universiteit, die niet leunt op den arm van den staat, maar die wortelt in ons eigen volksbestaan. In haar Reglement erkent zij, dat ze, in diepe afhankelijkheid van de mogendheid des Heeren optredende, op den „grondslag der Gereformeerde beginselen, draagster zal trachten te zijn van het dubbele beginsel, dat de „vreeze des Heeren het beginsel der wijsheid is,” en dat vrijmaking van uitwendige banden, om eeniglijk te steunen op de genade Gods, het meest bevorderlijk is ook aan den bloei der wetenschappen”. Vrij van alle kunstmatige banden, wordt zij gedragen door de liefde en de gebeden van ons volk. Zij is eene bij uitstek nationale Universiteit en legt daardoor aan hare hoogleeraren en studenten den plicht op, om de echt nationale traditiën van het Calvinistisch Nederland hoog te houden. Zullen wij daartoe in staat zijn, M. H., dan dient die belijdenis, dat de vreeze des Heeren het beginsel der wijsheid is, en die erkenning van eeniglijk te steunen op de genade Gods, meer te zijn dan eene zinledige bepaling in de statuten. Ons gansche leven behoort van die belijdenis getuigenis af te leggen. Zoo alleen zullen wij in staat zijn om te beantwoorden aan het hooge doel, dat ons gesteld is, om deze Universiteit „dienstbaar te maken aan de bevordering van Gods eer en van godzaligheid in den lande”.

M. H., toen aan een der grootste geleerde, die Duitschland in de 19^e eeuw op economisch terrein heeft voortgebracht, aan Wilhelm Roscher ¹⁰⁴⁾ gevraagd werd om een randschrift voor zijne beeltenis verwees hij naar het woord der Schrift: „De mensch zal bij brood alleen niet leven, maar bij alle woord,

dat door den mond Gods uitgaat''. Sta ons bij de beoefening der economie dit heerlijk woord steeds helder voor den geest, en toonen wij in handel en wandel, dat het ons ernst is, om in alle dingen met Gods wil als het hoogste te rekenen. Dan mogen wij hopen op de vervulling van die oude bede, die niet uit de sleur der gewoonte maar uit den vollen drang des harten wordt uitgesproken :

Vivat, crescat, floreat academia nostra !

Ik heb gezegd.

AANTEKENINGEN.

1) Mr. J. Baron d'Aulnis de Bourouill, *Het Kathedersocialisme*, Utrecht, 1878.

Het komt mij voor, dat Mr. H. Goeman Borgesius in zijn *Open brief aan Mr. J. Baron d'Aulnis de Bourouill (Vragen des Tijds)*, Haarlem, jaargang 1878, blzz. 219—278) dezen ten onrechte beschuldigt, aan de oude school ontrouw te zijn geworden, daar hij Smith verwarring van wetenschap en kunst verwijt, en eene afwijkende meening omtrent de „natuurwetten” huldigt.

Mr. d'Aulnis de Bourouill heeft dit voor hem smadelijk verwijt weerlegd in zijn opstel *Nederlandsch Kathedersocialisme in De Economist*, 1880, 1^e deel, blzz. 133—160 en blzz. 305—324.

2) *Oude en nieuwe economie. Eene poging tot verzoening*, Utrecht, 1880.

3) *De economie en de feiten*, Groningen, 1891.

4) *De ontwikkeling der staathuishoudkunde tot sociale economie*, Amsterdam, 1896.

5) T. a. p., blz. 9.

6) T. a. p., blz. 19.

7) T. a. p., blz. 22.

8) *Wechselnde Theorien und feststehende Wahrheiten im Gebiete der Staats- und Sozialwissenschaften und die heutige deutsche Volkswirtschaftslehre*.

Zij is opgenomen in Schmoller's *Ueber einige Grundfragen der Sozialpolitik und der Volkswirtschaftslehre*, 2^e druk, Leipzig, 1904, blzz. 365—393.

De aangehaalde plaats vindt men op blz. 391.

⁹⁾ *Liberalismus, Socialismus und christliche Gesellschaftsordnung* Freiburg, 2^e druk, 1901, deel II, blz. 109.

Haarlem, 2^e druk, 1896.

¹¹⁾ Men leze: *Pierson's Leerboek der staathuishoudkunde bekroond!* (Uit de rede van Prof. J. T. Buys) in *De Economist*, jaargang 1891, blzz. 489—492.

De redenaar merkte op, dat 't den aanhanger der oude economie, „getuige van de niets sparende kritiek onzer dagen, soms te moede (kon) worden als zou van het eerwaardige oude gebouw, waarin hij werd opgevoed, geen steen op den anderen blijven staan. Welnu, — de resultaten van uw gemoedelijk onderzoek hebben hem gerust gesteld”. (blz. 492.)

¹²⁾ *Karakter en methode der staathuishoudkunde*, Leiden, 1880.

¹³⁾ Leipzig, 1902. De aangehaalde woorden vindt men op blz. 76.

¹⁴⁾ Londen, 4^e druk, 1898. Tot nu toe verscheen slechts het eerste deel.

Veel geciteerd wordt zijne uitspraak: „The new doctrines have supplemented the older, have extended, developed, and sometimes corrected them, and often have given them a different tone by a new distribution of emphasis; but very seldom have subverted them” (blz. VII). Eene uitvoerige beoordeeling van Marshall's boek door Mr. Pierson vindt men in *De Economist*, jaargang 1891, blz. 177—207.

¹⁵⁾ Londen, 3^e druk, 1901.

Men leze blzz. 1—52.

¹⁶⁾ *The scope and method of political economy*, Londen, 3e druk, 1904.

¹⁷⁾ Londen, 1903.

¹⁸⁾ Het rapport is opgenomen in Nicholson's *Strikes and social problems*, Londen, 1896, blzz. 172—193.

Men vindt de aangehaalde woorden op blz. 172.

¹⁹⁾ Eene opgave van de verbijsterende hoeveelheid strijdschriften vindt men bij Daniel Crick, *Le procès du libre échange en Angleterre*, Brussel en Leipzig, 1904, blzz. 273—297.

²⁰⁾ *Adam Smith on free trade and protection, being a reprint*

of Book IV and Chapters II and III of book V of „*The Wealth of nations*”, with an introduction, index, and statistical appendix by Thomas Allan Ingram, Londen, 1903.

²¹⁾ Dat dergelijk chauvinisme in de Engelsche literatuur niet vreemd is, blijkt uit het feit, dat een hoogstaand man als Marshall in dezen niet geheel vrij uitgaat. Tal van fouten, die aan de orthodoxe economie ten laste worden gelegd, zijn slechts door de „continental followers” begaan, en de overdrijving van Ricardo „are traceable to his semitic origin; no English economist has had a mind similar to his.”

Men leze zijn *The present position of Economics*, Londen, 1885.

²²⁾ *L'école économique française*, Parijs, 1902.

Op blz. 11 vindt men de aangehaalde woorden.

²³⁾ Veelal wordt aangenomen, dat Bastiat en zijne geestverwanten, niet zonder meer, tot de klassieke school kunnen worden gerekend. Men leze Luigi Cossa, *Histoire des doctrines économiques*, Parijs, 1899, blz. 373 en vlgg.

²⁴⁾ Parijs en Lyon, 2e druk, 1902.

²⁵⁾ Interessante bijzonderheden omtrent den invloed, dien deze boekhandel op de Fransche economie uitoefent, vindt men in een artikel *De staathuishoudkunde in Frankrijk volgens het oordeel van een Fransch schrijver* in *De Economist*, jaargang 1891, blzz. 287—297.

²⁶⁾ Medegedeeld door L. Cossa, t. a. p., blz. 505.

²⁷⁾ *Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik*, Tübingen en Leipzig, Band XIX, blz. 678—693.

²⁸⁾ Innsbrück, 2^e druk, 1900 en 1902.

²⁹⁾ *Ueber den Ursprung und die Hauptgesetze des wirthschaftlichen Werthes*, Weenen, 1884; *Der natürliche Werth*, Weenen, 1889.

³⁰⁾ *Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften und der politischen Oekonomie insbesondere*, Leipzig, 1883. Ook zijn *Die Irrthümer des Historismus in der Deutschen Nationalökonomie* (Weenen, 1884) bezit groote verdienste, maar boet alle wetenschappelijke eere in om den grof onwellewenden vorm, die hier, geheel ongemotiveerd, tegenover Schmoller wordt aangeslagen.

³¹⁾ Het belangrijkste is *Das Wesen und die Aufgaben der Nationalökonomie* (Weenen, 1884), een boekje, dat in kort bestek diepzinnige gedachten geeft.

³²⁾ *Ueber einige Grundfragen der Sozialpolitik und der Volkswirtschaftslehre*, blz. 384.

³³⁾ *Geschichte der Volkswirtschaftslehre*, geautoriseerde vertaling van E. Roslau, Tübingen, 1890, blz. 294.

³⁴⁾ Berlijn, 1903. Zie blz. VI.

³⁵⁾ Men leze zijn *Grundlagen der Volkswirtschaft*, Leipzig, 3^e druk, 1893, blz. 1 — blz. 286.

In het voorwoord zegt hij, zich in den methodenstrijd aan te sluiten bij Menger en de Oostenrijksche school. Verweer tegen de jongere historische school is hem eene behoefte, daar hij zich ergert over de wijze, waarop zij alles behandelt, wat haar niet aanstaat.

Zijne uitlatingen omtrent de oude school kunnen bij oppervlakkige lezing gemakkelijk twijfel doen rijzen omtrent de houding door hem tegenover haar aangenomen. Zoo zegt hij op blz. 9: „Allein auch der Smithianismus, auch der allgemeine ökonomische Individualismus und Liberalismus hat in Wissenschaft und Leben, in Theorie und Praxis seine Zeit gehabt". Op blzz. 18 en 19 heet het: „Die britische Oekonomie, die Theorie des ökonomischen Individualismus und Liberalismus hat sonach eine Krisis durchzumachen, welche alle ihre Grundlagen erschüttert. Daraus ergibt sich in einer ersten Beziehung das Bedürfniss einer neuen Grundlegung". Geheel in overstemming daarmee omschrijft hij op blz. 36 als het doel van zijn werk: „die principielle Widerlegung der „britischen Oekonomie," des „Systems der freien Concurrenz" und die Ersetzung dieser Lehre durch eine besser fundamentirte Socialökonomie, der individualrechtlichen durch eine socialrechtliche Auffassung der wirtschaftlichen Rechtsordnung".

Schijnbaar is hiermede in tegenspraak het verwijt dat hij op blz. 46 tot de jongere historische school richt, waar hij beweert dat zij neigt „zu einer zu weitgehenden Ablehnung der älteren britischen Dogmatik als einer Grundlage für die eigentliche wirtschaftliche Theorie," en zijne lofspraak op de Britsche

economie op blz. 49, waar hij o. m. zegt te eischen „einen Um- und Weiterbau, nicht einen völligen Neubau der Theorie und Dogmatik“.

Wagner onderscheidt scherp de economie uit „dogmatisch” en „socialpolitisch” oogpunt. „Socialpolitisch” sluit hij zich aan bij de uitersten der historische school, maar „dogmatisch” neemt hij in de gelederen der klassieken plaats.

³⁶⁾ Dit tijdschrift verschijnt te Berlijn en staat nog onder redactie van Dr. Wolff.

In den eersten jaargang verschenen o. a. de interessante opstellen van Wolff over *Illusionisten und Realisten in der Nationalökonomie* en van August Oncken over *Das Adam Smithproblem*.

³⁷⁾ *Die klassische Nationalökonomie und ihre Gegner. Zur Geschichte der Nationalökonomie und Socialpolitik seit A. Smith*, Berlijn, 1895.

Het werd ten onzent beoordeeld in *De Economist*, jaargang 1896, blzz. 320—322.

Een scherpe critiek werd geleverd door Wilhelm Hasbach in Schmoller's *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*, jaargang 1896, blzz. 857—879.

³⁸⁾ *Theoretische Socialökonomik*, Leipzig, 1895.

Eene meer beknopte uiteenzetting van zijn standpunt vindt men in zijn voortreffelijk artikel *Selbstinteresse und Methodenstreit in der Wirtschaftstheorie* in het *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, Jena, 2^e druk, 1901, band VI, blzz. 685—697.

³⁹⁾ Engelsch „*Kathedersocialisme*”, 's Gravenhage, 1879.

Men leze blzz. 322—333 voor het betoog, dat Smith en Ricardo niet „eines Geistes Kinder” zijn.

Op blz. 79 en blz. 191 noemt hij Smith den *inductieven* wijsgeer, eene betiteling die aan niet geringe bedenking onderhevig is.

⁴⁰⁾ Men leze diens opstel *Political economy and sociology*, dat het eerst in de *Fortnightly Review* van 1 Januari 1879 verscheen, en thans is opgenomen in zijn *Essays in political economy*, Dublin, Londen, 2^e druk, 1888, blzz. 191—220.

⁴¹⁾ Ik citeer uit de editie van Macculloch, Edenburg, 1863. De aangehaalde woorden vindt men op blz. 7.

⁴²⁾ Dit werk verscheen in 1759.

Eene goede uitgave, welke hier ook gebruikt wordt, is die, welke met eene breede inleiding van Dugald Stewart in 1892 te Londen bij George Bell and Sons uitkwam.

Zooals men weet verscheen de *Wealth of nations* in 1776.

⁴³⁾ De Duitse editie van Arnold Ruge (Heidelberg en Leipzig, 4^e druk, 1870) staat te mijner beschikking. Men leze deel II, blz. 421 en vlgg.

⁴⁴⁾ Slechts de voornaamste vinden hier vermelding: Dr. Wilhelm Hasbach, *Untersuchungen über Adam Smith und die Entwicklung der Politischen Ökonomie*, Leipzig, 1891; Albert Delatour, *Adam Smith sa vie, ses travaux, ses doctrines*, Parijs, 1886. Voor het hier besproken punt is vooral van belang Richard Zeyss, *Adam Smith und der Eigennutz*, Tübingen, 1889. Rijk aan levensbijzonderheden is John Rae, *Life of Adam Smith*, Londen, 1895. De resultaten van al deze onderzoekingen zijn zeer gelukkig verwerkt in het jongste geschiedboek der economie, nl. Hector Denis, *Histoire des systèmes économiques et socialistes*, deel I, 1904. Men leze blz. 202 en vlgg.

Ten onzent bestaat eene dissertatie van J. F. D. Baert, *Adam Smith en zijn onderzoek naar den rijkdom der volken*, Leiden, 1858, die echter omtrent de meest betwiste punten geene opheldering geeft

⁴⁵⁾ *Lectures on justice, police, revenue and arms delivered in the University of Glasgow by Adam Smith, reported by a student in 1763 and edited with an introduction and notes*, Oxford, 1896.

Opmerkelijk is, dat men op blz. 169 bijna dezelfde woorden vindt als de uit de *Wealth of nations* aangehaalde. Men leest hier: „Man, in the same manner, works on the self love of his fellows, by setting before them a sufficient temptation to get what he wants. The language of this disposition is „Give me what I want, and you shall have what you want.” It is not from benevolence, as the dogs, but from self love that man expects anything. The brewer and the baker serve us not from benevolence, but from self love”.

⁴⁶⁾ Men zie hiervoor: Mr. J. A. Levy, *Engelsch „Kathedersocialisme”*, blz. 61 en vlgg.; Karl Knies, *Die politische Oekonomie von geschichtlichen Standpuncte*, Brunswijk, 1883, blz. 223 en vlgg.; Schmoller,

Ueber einige Grundfragen der Socialpolitik und der Volkswirtschaftslehre, blz. 42 en vlgg.; John K. Ingram, *Die nothwendige Reform der Volkswirtschaftslehre* (duitsche vertaling van H. von Scheel), Jena, 1879, blz. 17 en vlg.

Voor al echter bestudeere men G. Tarde, *Psychologie économique*, Parijs, 1902, deel I, blz. 107 en vlgg., benevens de opstellen van Cliffe Leslie; *On the philosophical method of political economy* en *Political economy and sociology*, die de blzz. 163—220 van zijn *Essays in political economy* beslaan.

⁴⁷⁾ Aangehaald bij Cliffe Leslie, *Essays in political economy*, blz. 167.

⁴⁸⁾ *The character and logical method of political economy*, Londen, 2^e druk, 1875.

⁴⁹⁾ Voor de behandeling van dit punt vergelijkte men Mr. J. A. Levy, *Engelsch „Kathedersocialisme“*, dat voortreffelijke gedeelten bevat. Jammer, dat de schrijver zijn onderzoek ver buiten de grenzen van zijn onderwerp voortzette. Het is door al te groote uitweidingen niet steeds gemakkelijk, den draad vast te houden.

Verder mag worden genoemd Pesch, *Liberalismus, Socialismus und Christliche Gesellschaftsordnung*, deel II, blz. 163 en vlgg. Uitnemend zijn de artikelen, waarmede Hildebrand de *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* bij hun eerste verschijnen verrijkte. Zij beslaan de blzz. 5—25 en blzz. 137—146 van den eersten jaargang. Toen Hildebrand zijn *Die Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft* (Frankfurt a/d Main, 1848) schreef, behandelde hij dit punt niet, maar merkte in een noot op blz. 34 op: „Die ausführliche Kritik dieser naturwissenschaftlichen Anschauung der Volkswirtschaft ist in der zweiten Abtheilung über die Methode der Nationalökonomie“. Hoewel hij nog 30 jaren na de verschijning van dit werk leefde, is nimmer het tweede deel van zijn boek verschenen. Zijne belofte vervulde hij gedeeltelijk door de uitgave der genoemde artikelen, hoewel deze geen afgerond geheel vormen.

Behalve deze werken en het hierboven geciteerde boek zijn van belang: Maurice Block, *Les progrès de la science économique depuis Adam Smith*, Parijs, 2e druk, deel I, blz. 276 en vlgg.; Mr. N. G. Pierson, *Leerboek der Staathuishoudkunde*, Haarlem,

2e druk, blz. 10 en vlgg. en eveneens in deel II, blz. 51 en vlgg.; het reeds geciteerde artikel van Heinrich Dietzel in het *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, sub voce *Selbstinteresse*; Karl Menger, *Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften*, blz. 61 en vlgg., benevens de hierop door Schmoller geleverde critiek in zijn *Zur Litteraturgeschichte der Staats- und Sozialwissenschaften*, Leipzig, 1888, blz. 275 en vlgg., welke Menger weer aanleiding gaf tot het schrijven van zijn belangrijk, maar betreurenswaardig scherp *Die Irrthümer des Historismus*; G. Heymans, *Karakter en methode der Staathuishoudkunde*, blz. 20 en vlgg. Eene doorwrochte studie gaf Fr. J. Neumann onder den titel *Wirtschaftliche Gesetze nach früherer und jetziger Auffassung* in de *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, jaargang 1898, III, band 16, blz. 1 en vlgg.

⁵⁰⁾ *Untersuchungen*, blz. 76 en vlgg.

⁵¹⁾ *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, band VI, blz. 688 en vlgg.

⁵²⁾ Alfred Marshall merkt in zijn helder geschreven boekje *The present position of economics*, blzz. 21 en 22, noot, sprekende over de wetten, op: „Adam Smith called them Natural. But he had not completely freed himself from eighteenth century metaphysical notions as to Nature, and though on this point greatly in advance of his French contemporaries, he does not always distinguish perfectly between the causal laws of Nature in the indicative mood and her ethical laws in the imperative”.

⁵³⁾ In de uitgave van E. C. K. Gonner (Londen, 1895) vindt men deze passage op blz. 1.

⁵⁴⁾ Men zie bv. Mr. Greven, *Oude en nieuwe economie*, blz. 12 en vlg.

⁵⁵⁾ In de 5^e of laatste verhandeling van zijn *Essays on some unsettled questions of political economy*, London, 1844. Dit belangrijk opstel draagt tot opschrift: *On the definition of political economy; and on the method of investigation proper to it.* (blz. 120—164).

Het is bekend, dat de gedachten, in dit artikel ontwikkeld, niet geheel gelijk zijn aan de beschouwingen in zijn *A system of logic*, dat één jaar vroeger verscheen.

⁵⁶⁾ Terecht merkt Adolf Held in zijn *Zwei Bücher zur socialen Geschichte Englands* (Leipzig, 1881) op: „...Selbst wenn man die „Theorie der moralischen Gefühle“ mit in die Betrachtung zieht, so kann man doch nur mit grösster Künstlichkeit aus A. Smith ein System der Ethik and Politik ableiten, das wirklich im bewussten Gegensatz zum Manchesterthum stände, und welches die Ableitung manchesterlichen Ansichten aus einem Theile der A. Smith'schen Sätze unmöglich machte,” (blz. 174 en vlg.)

⁵⁷⁾ Men zie Wilhelm Roscher, *Geschichte der Nationaloekonomik in Deutschland*, Munchen, 1874, blz. 1015 en vlgg.

⁵⁸⁾ Dit in 1863 opgericht tijdschrift hield in 1893 op te bestaan.

⁵⁹⁾ Niet zonder eenige reserve wordt hiervoor verwezen naar het laatste opstel in de artikelenreeks van August Oncken over *Das Adam Smithproblems* in het *Zeitschrift für Socialwissenschaft*, 1e jaargang, blz. 276 en vlgg. Eveneens vergelijke men Siegmund Feilbogen, *Smith und Turgot*, Weenen, 1892.

⁶⁰⁾ Van zijn *Harmonies économiques* verscheen eene Hollandsche vertaling door Mr. G. M. A. Simon van der Aa, waarvan de tweede uitgave in 1856 te Sneek het licht zag.

⁶¹⁾ Juist lijkt mij de opmerking van Schmoller: „Sie sind beide Kinder derselben Mutter: die ältere Theorie, die abstrakte individualistische Naturlehre der Volkswirtschaft von den Physiokraten und Adam Smith bis zu J. St. Mill und K. H. Rau, wie die etwas jüngere sozialistische Theorie der Klassenkämpfe von William Thompson bis zu Karl Marx sind Ergebnisse des jüngeren liberal-radikalen Naturrechts. Beide Richtungen glauben aus einer abstrakten Menschennatur heraus ein vollendetes objektives System der heutigen Volkswirtschaft konstruieren zu können”. Zie zijn *Ueber einige Grundfragen der Sozialpolitik und der Volkswirtschaftslehre*, blz. 375.

⁶²⁾ Men leze hiervoor de goede opmerkingen van Schmoller in zijn opstel *Die neueren Ansichten über Bevölkerungs- und Moralstatistik*, opgenomen in *Zur Litteraturgeschichte der Staats- und Sozialwissenschaften*, blz. 172—203.

⁶³⁾ In een artikel *Adam Smith und Quetelet*, opgenomen in *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, jaargang 1867, blz.

249—279. Roscher getuigt van deze verhandeling, dat zij „zu den besten, namentlich unbefangenen gehört, die über den groszen Schotten verfasst sind”. (*Geschichte*, blz. 1045.)

⁶⁴⁾ Zie Schüller, *Die klassische Nationalökonomie und ihre Gegner*, blz. 4 en vlgg., benevens de daarop door Hasbach geleverde critiek.

⁶⁵⁾ Men leze hoofdstuk X, dat het opschrift draagt *Of wages and Profit in the different Employments of Labour and Stock*.

⁶⁶⁾ De loonfondstheorie en grondrentetheorie worden uit dit gezichtspunt uitnemend behandeld door Lujo Brentano, *Die klassische Nationalökonomie*, Leipzig, 1888, blz. 7 en vlgg.

⁶⁷⁾ Aangehaald bij Roscher, *Geschichte*, blz. 1018 en 1019.

⁶⁸⁾ Zie diens *Cours complet d'économie politique pratique*, Parijs, 3e druk, 1852. Op blz. 537 van deel II vangt hij zijn *Histoire abrégée des progrès de l'économie politique* aan en geeft daarvoor dezen grond: „Cependant, toute espèce d'histoire est en droit de flatter la curiosité” (blz. 538).

⁶⁹⁾ Zie hiervoor bovenal Maurice Block, *Les progrès de la science économique*, deel I, blz. 19 en vlgg., waar hij, aan de hand van Menger en de Gans-Ludassy, zijn standpunt uiteenzet.

⁷⁰⁾ Eene goede uitgave van List's *Das Nationale System der Politischen Oekonomie* is die van K. Th. Eheberg, die den 7^{en} druk van eene rijke historische en kritische inleiding voorzag. Zij verscheen in 1883 te Stuttgart. De hier bedoelde passage vindt men op blz. 153.

De nieuwste uitgave is die, welke in 1904 in de *Sammlung sozialwissenschaftlicher Meister* te Jena verscheen.

⁷¹⁾ Zie zijn *Die Politische Oekonomie von geschichtlichen Standpuncte*, blz. 23 en vlgg.

⁷²⁾ Vergelijk *Adam Smith und der Eigennutz*, blz. 1—29.

⁷³⁾ In de reeds aangehaalde artikelen in den eersten jaargang van het *Zeitschrift für Sozialwissenschaft*.

⁷⁴⁾ *Liberalismus, Socialismus und christliche Gesellschaftsordnung*, deel II, blz. 112 en vlgg.

⁷⁵⁾ In zijn *Adam Smith als Moralphilosoph und Schöpfer der Nationalökonomie*, Berlijn, 1878.

De geheele verdeeling van dit boek is op Smith's reis gebouwd.

In het 4^e hoofdstuk behandelt de eerste afdeeling *Smith vor seiner Reise nach Frankreich* (blzz. 102—171) en de tweede *Smith nach seiner Reise nach Frankreich* (blzz. 172—457). De schrijver slaat de verdiensten van Smith veel te laag aan.

⁷⁶⁾ Men leze het overtuigend betoog van Oncken.

⁷⁷⁾ Dresden, 1896.

⁷⁸⁾ *Jahrbucher für Nationalökonomie und Statistik*, 1^e jaargang, blz. 7, noot.

⁷⁹⁾ Boek III, hoofdstuk II, blz. 172.

⁸⁰⁾ Men leze het 3^e artikel van het 1^e hoofdstuk in boek V, blz. 353—366.

⁸¹⁾ Zie het 21^e hoofdstuk van *Principles of political economy and taxation*. In de editie van Gonner vindt men deze plaats op blz. 336 en vlg.

Men leze de verdediging van deze passage, die Schüller beproeft te geven in *Die klassische Nationalökonomie und ihre Gegner*, blz. 37 en vlg. Vergelijk ook Adolf Held, *Sozialismus, Sozialdemokratie und Sozialpolitik*, Leipzig, 1878, blz. 51 en vlg.

⁸²⁾ Men leze F. A. Lange, *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart*, Iserlohn, 3e druk, 1876 en 1877. In het tweede boek wijdt hij op de blzz. 453—484 eene paragraaf aan *Die Volkswirtschaft und die Dogmatik des Egoismus*. Ook hij merkt op, hoe weinig men zich zijn hypothetisch uitgangspunt bewust bleef

⁸³⁾ Vergelijk Block, *Les progrès de la science économique*, deel I, blz. 67 en vlgg.

⁸⁴⁾ Aangehaald bij Mr. G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie*, Amsterdam, 3e uitgave, 1903, blz. 160, noot.

⁸⁵⁾ Over Smith's theologische beschouwingen leze men het reeds geciteerd opstel van Cliffe Leslie, *The political economy of Adam Smith*. Ook Richard Zeyss geeft in het laatste hoofdstuk van *Adam Smith und der Eigennutz* goede opmerkingen.

⁸⁶⁾ De woorden van De la Mennais luiden: „Il y a des vérités et des erreurs à la fois religieuses et politiques, parce que la religion et la société ont le même principe qui est Dieu, et le même terme qui est l'homme. Ainsi une erreur fondamentale en religion est aussi une erreur fondamentale en politique et réciproquement”. Aangehaald bij Mr. D. P. D. Fabius, *Voortvaren*, Leiden, 2e druk, 1902, blz. 123. Op blz. 116 van dit werk vindt men de woorden van de Bonald: „Un déiste est un homme qui dans sa courte existence, n'a pas eu le temps de devenir athée”.

⁸⁷⁾ Aangehaald bij Hildebrand, *Die Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft*, blz. 32, noot.

⁸⁸⁾ De woorden van Vinet luiden: „Le déisme n'est qu'un athéisme édulcoré”. Bossuet schrijft: „Le déisme n'est qu'un athéisme déguisé”. Aangehaald bij Mr. G. Groen van Prinsterer, t. a. p., blz. 169.

⁸⁹⁾ Te vinden in deel I, blz. 137.

⁹⁰⁾ 88e jaargang, Parijs, 1896, blzz. 114—135. Het artikel draagt tot opschrift: *La morale de la concurrence*. Het vangt aan met de vraag: „Où trouver un ressort moral?”

En dan vervolgt hij: „La religion! vous répondent les uns. Et laquelle? le brahmanisme, le christianisme ou l'islam? Laquelle a donc supprimé les crimes de l'humanité? Y a-t-il une époque, dans l'histoire européenne, plus remplie d'horreurs que la période d'exaltation mystique du moyen âge? On peut dire que, dans tous les temps, si les guerres de religion ont été des actes de foi, elles n'ont pas produit des actes de vertu. La métaphysique? nos philosophes plus ou moins éclectiques n'auraient pas tant parlé du devoir, si sa conception avait été évidente”. Aan het slot zijner *Conclusion* luidt het: „La conception libre-échangiste produit un surcroît d'énergie, d'action pour l'individu, de bienveillance, de confiance et de solidarité à l'égard de l'humanité entière. Je viens de démontrer qu'elle inspirait la pratique des vertus morales les plus hautes, même de celles qui paraissent le plus inaccessibles. Nous devons donc résolument proclamer et enseigner que, de même que dans les civilisations basées sur l'exploitation du vaincu par le vainqueur, le grand ressort moral à été la concurrence guerrière, de même dans les

civilisations basées sur la science, la production et l'échange, *le grand ressort moral est la concurrence économique*".

⁹¹⁾ Dit gedeelte van zijn betoog vindt men in het *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, blz. 693 en vlgg.

⁹²⁾ Op blz. 694 zegt hij: „Die Lehrsätze der Klassiker und ihrer Nachfolger brauchen deshalb keineswegs revidiert zu werden — sie sind, wenn auch von „Egoismus“ oder von „Selbstinteresse“ geredet wird, thatsächlich unter Zugrundelegung jener ethisch neutralen Prämisse gewonnen”.

⁹³⁾ Aldus betiteld List Smith's stelsel. Het 23^e hoofdstuk van *Das nationale System der politischen Oekonomie* handelt over *Das Tauschwerthsystem*. (*Von der Schule fälschlich Industriesystem genannt.*)

⁹⁴⁾ Men leze het wegsleepend schoone 12^e hoofdstuk, *Die Theorie der produktiven Kräfte und die Theorie der Werthe*. Hildebrand oefende er critiek op in § 18 van *Die Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft*.

⁹⁵⁾ *Die politische Oekonomie vom geschichtlichen Standpunkte*, blz. 111 en vlgg.

⁹⁶⁾ T. a. p., blz. 24 en vlg.

⁹⁷⁾ Mr. Treub, t. a. p., blz. 36.

⁹⁸⁾ Zie *Die klassische Nationalökonomie*, blz. 28.

⁹⁹⁾ *Die nothwendige Reform der Volkswirtschaftslehre*, blz. 4.

¹⁰⁰⁾ Men vergelijk hiervoor Dr. J. Woltjer, *Vrijheid, de levensvoorwaarde voor het hooger onderwijs*, Amsterdam, 1894, blz. 6 en vlgg. Verder de reeds genoemde oratie van Mr. Reiger, *De economie en de feiten*. Ook vindt men goede beschouwingen bij Marshall, *The present position of economics* en in Nicholson's opstel, *The reaction in favour of the classical political economy*.

¹⁰¹⁾ In zijne hierboven geciteerde oratie. In de aangehaalde opstellen van Cliffe Leslie treft men dezelfde beschouwingen aan.

¹⁰²⁾ Zie *Grundlagen der Volkswirtschaft*, blz. 65 en vlgg. Van zeer veel belang is ook het artikel *Sociologie* van André Liesse in *Nouveau dictionnaire d'économie politique* van Leon Say en

Joseph Chailley, Parijs, 2e druk, 1900, deel II, blzz. 889—900. Ook leze men Wilhelm Dilthey, *Einleitung in die Geisteswissenschaften*, Leipzig, 1883, deel I, blz. 80 en vlgg. Hij bestrijdt ten stelligste, dat sociologie eene wetenschap is.

Ook Marshall en Nicholson geven behartigenswaardige opmerkingen, terwijl eveneens Mr. Levy zich zeer beslist uitlaat.

¹⁰³⁾ Mr. T. de Vries heeft in zijn *Beginselen der Staathuishoudkunde*, (deel I, 's Gravenhage) „de(n) voet gezet op den weg tot een wetenschappelijke behandeling der economie op den grondslag der Calvinistische beginselen” (blz. VI). De schrijver geeft in dit werk, evenals in zijn *Revolutie en Evolutie in de Staathuishoudkunde* ('s Gravenhage, 1904), blijk van eene nietalle daagsche bekendheid met de Gereformeerde literatuur. In hoeverre zijn arbeid uit *economisch* oogpunt waarde heeft, kan nu nog niet worden beslist, daar het thans verschenen deel slechts inleidende hoofdstukken geeft, waarvan alleen de paragrafen 19 tot 22 nieuwe gezichtspunten op *economisch* terrein openen.

In eene noot op de blzz. IV en V maakt Mr. de Vries enkele opmerkingen aan mijn adres. De gedachte, in sommige bladen geuit, alsof ook de noot op blz. 17 tegen mij gericht was, is niet juist, daar vergelijking met het desbetreffend nummer van *De Christen-Democraat* toont, dat dezelfde opmerking reeds gemaakt was, vóór nog één letter schrift door mij in druk was gegeven.

Mr. de Vries dan laakt het in mij, dat ik in de *Inleiding* en het *Slot* van mijn proefschrift *Calvijn en de economie* (Wageningen, 1904) eene reeks citaten gaf, die reeds in *De Christen-Democraat* aangehaald waren, zonder dat ik dat bij mijn citeeren vermeldde. Eigenlijk schijnt Mr. de Vries van oordeel te zijn, dat mijne beschouwingen over naam en object der economie, benevens over de beteekenis van het Calvinisme voor deze wetenschap in mijne dissertatie niet op hare plaats waren. M. i. geheel ten onrechte. Dat men, schrijvende over de gedachten, door Calvijn omtrent enkele onderdeelen der economie ontwikkeld, stil staat bij de vraag, wat onder economie moet worden verstaan, en eveneens in korte trekken den invloed van het Calvinisme in zijn geheel aangeeft, is alleszins natuurlijk.

En eveneens is volkomen natuurlijk, dat men, om dit laatste te schilderen, zijn toevlucht neemt tot Dr. A. Kuyper's *De gemeene*

gratie, zooals dit in boek- en courantformaat verscheen. Wie bekend is met de voorbereiding, welke het schrijven van een wetenschappelijk werk eischt, zal wel willen gelooven, dat de opzet van mijne dissertatie reeds lang voor hare verschijning vast stond. Ook Mr. de Vries zal wel willen aannemen, dat, lang voor het uitkomen zijner artikelen, door mij *De gemeene gratie* als de hoofdbron voor dit gedeelte van mijn slothoofdstuk werd beschouwd, waaruit ik moest putten. Welnu ik heb het gedaan, waar ik het leerstuk der gemeene gratie behandelde en wees op de leer der *pura naturalia*, die Dr. A. Kuyper ook in haar beteekenis voor het economisch leven schildert. Het beroep op hem heb ik steeds met nauwkeurige opgave van plaats laten vergezeld gaan, en er bestond niet de minste reden voor, om te vermelden, dat ook in de artikelenreeks in *De Christen-Democraat* naar Dr. Kuyper's geschriften verwezen werd.

Eenigszins anders staat het met de gewraakte aanhaling van Spencer's beschouwingen over de Voorzienigheid. Het is mogelijk, dat ik, bij het lezen van de artikelen in de *Christen-Democraat*, aan dit hoofdstuk op nieuw ben herinnerd, hoewel mij *The Study of sociology* reeds lang bekend was. Waar ik nu Spencer opnieuw bestudeerde, nog op andere plaatsen van hem wees, (zie blzz. 324 en 325 van mijn proefschrift), dan die welke Mr. de Vries vermeldt, en bovendien, bij mijne zelfstandige bestrijding, nog de fout van Mr. de Vries vermeed, om nl. niet scherp genoeg tusschen de *Voorzienigheid* en den *Raad Gods* te onderscheiden; daar had ik wel *kunnen* mededeelen, dat ook in *De Christen-Democraat* Spencer's verkeerde opvatting vermeld was, maar toch kan het nalaten daarvan mij onmogelijk als fout worden aangerekend. Immers vergis ik mij niet, dan bestaat in wetenschappelijke kringen de regel, dat alleen dan vermelding moet plaats vinden van het feit, dat geciteerde werk en ook elders zijn aangehaald indien men het aangehaalde niet zelf onder de oogen had, of zoo de vermelde geschriften van groote zeldzaamheid zijn. Waar hier noch het een noch het ander het geval is, daar ga ik volkomen vrij uit. Mr. de Vries' opmerkingen over een gedeelte van mijn laatste hoofdstuk zijn hiermede beantwoord. Zijne aanmerkingen, kunnen alleen hierop slaan. Het „enz. enz.” had gevoegelijk achterwege kunnen blijven.

Is de klacht van Mr. de Vries omtrent het geschrevene in mijn *Slot* ongerijmd, nog minder recht hebben zijn bezwaren tegen mijne *Inleiding*. Handelende over den naam, die moet worden gegeven aan de wetenschap, die zich met den mensch in zijn verhouding tot de stoffelijke goederen bezig houdt, ontleenden Mr. de Vries en ik onze gegevens aan het bekende artikel van Jos. Garnier in het *Journal des Economistes*. Dat de gegevens in dit opstel geen gemeen goed voor allen zijn, zal niemand durven beweren. Ik vind deze artikelen o. a. aangehaald in het *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* sub voce *Montchrétien*; bij Knies, *Die politische Oekonomie*, blz. 3; bij Julius Kautz, *Die National Oekonomie als Wissenschaft*, Weenen, 1858, blz. 286. Aan de bestudeering van het door Garnier geschrevene besteedde ik geruimen tijd, vermeed onderscheidene onnauwkeurigheden, die Mr. de Vries behield, vulde het hier gevondene o. a. aan met wat Wilhelm Roscher in zijn *Ansichten der Volkswirtschaft aus dem geschichtlichen Standpunkte* (Leipzig en Heidelberg, 2^e druk, 1861) omtrent Xenophon mededeelt, en kwam ten slotte tot geheel andere conclusie dan Mr. de Vries: hij behield den naam *staathuishoudkunde*, ik koos dien van *Economie*. Hoe hierin iets ongeoorloofds kan liggen, is mij een raadsel.

Eenzoo staat het met de andere door den schrijver opgenoemde punten. Wie economie bestudeert, vangt gewoonlijk met Charles Gide aan en de geciteerde plaats uit zijn overbekend *Principes d'économie politique* is een „curiosum” van algemeene bekendheid. Waarom zou ik dan bij dit citaat, moeten vermelden dat ook in de *Christen-Democraat* uit de Hollandsche vertaling van Gide deze plaats is aangehaald?

Ook „het achtereenvolgens citeeren van bijna alle Hollandsche handboekjes over staathuishoudkunde” wordt mij euvel geduid. Waarom? Dat ik, bij eene bespreking van het object der economie, de omschrijving van een groot aantal auteurs vermeldende en daarbij veel verder gaande dan Mr. de Vries, ook de Hollandsche handboekjes over economie, die alle in mijn bezit zijn, raadpleegde, ligt toch in den aard der zaak. Aan ieder, zoowel aan Mr. de Vries als aan mij staat dit vrij, en het is zonder enig belang, dat daarbij vermeld wordt, welke stervelingen van die handboekjes gebruik gemaakt hebben.

Voor al „het heel klein boekje van Prof. Tellegen”, dat Mr. de Vries „toevallig ontmoette” en aangehaald had, had ik niet zonder meer mogen vermelden. Mr. de Vries vergist zich, wanneer hij dit als een curiosum van groote waarde beschouwt. Op blz. 285 van Kautz’ werk, dat ieder econoom verondersteld wordt te kennen, kan hij ’t o. a. vermeld vinden.

Ten slotte is de schrijver verbolgen, dat ik „toevallig” ook het artikel van Mr. S. van Houten uit de *Gids* van 1866 aanhaalde. Hoe Mr. de Vries mij hiervan een grief kan maken, is onbegrijpelijk. Wie eenige studie gemaakt heeft van de kwestie, of de economie als wetenschap en als kunst dient te worden onderscheiden, weet dat dit artikel in de Hollandsche literatuur steeds op den voorgrond staat. Mr. H. J. Hamaker, *De historische school in de staathuishoudkunde* (Leiden, 1870) bespreekt het, Mr. J. A. Levy wijdt in zijn *Engelsch „Kathedersocialisme”* uitvoerig over dit opstel uit, Mr. Pierson roemt het in de *Gids* van Augustus 1878, Mr. d’Aulnis de Bourouil roert het aan in zijn inaugurale oratie; kortom in bijna elk boek, dat dit punt behandelt, vindt het vermelding.

Alléen onvoldoende bekendheid met de economische literatuur ten opzichte van deze punten kan aanleiding geven tot eene klacht als die van Mr. de Vries. De door Mr. de Vries aangevoerde beschuldiging meen ik hiermede te hebben weersproken. Geen enkel denkbeeld nam ik van hem over, en indien ik zou moeten vermelden, dat sommige der aangehaalde plaatsen ook door hem geciteerd worden, dan had ik daarbij tevens moeten voegen alle schrijvers, die evenzoo van bekendheid met de geciteerde passages getuigenis afleggen. Dit nu is ondoenlijk. Ik ben toch in de literaturopgave in deze noot volstrekt niet volledig geweest, maar had mijne bewijplaatsen met nog onderscheidene kunnen aanvullen. Ik doe dit niet, omdat het in deze noot geschrevene eene reproductie is van een artikel, dat ik op denzelfden dag, toen het boek van Mr. de Vries mij in handen kwam, aan „zeker dagblad” opzond; de opname werd echter minder wenschelijk geacht. In den spoed, dien ik bij mijn verweer betrachtte, wilde ik doen uitkomen, hoe weinig moeite de weerlegging viel; daarom vermeldde ik slechts de toen voor mij liggende literatuur, en ik stel er prijs op, die thans niet aan te vullen.

Wat de overige, door Mr. de Vries geopperde, bezwaren betreft, deze zijn te weinig gedetailleerd dan dat ik daarop nu reeds kan ingaan. Het zal mij aangenaam wezen, indien de schrijver in het tweede deel van zijn werk, dat ik met belangstelling te gemoet zie, aan zijn voornemen gevolg geeft om daarop nader terug te komen, en met name mijn verzeild raken in de Marxistische wateren duidelijk maak.

¹⁰⁴⁾ Men vindt deze beeltenis met het randschrift in het reeds geciteerde *Geistliche Gedanken*. Zie blz. 28 van dit boekje.
